Пушкин 9

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 114 (15088) 1993 чылдың июнь 23, среда

Солуңга ат салган шагы 22.00.

Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы атты И. Б. Бегзиге тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Өзүп олурар аныяк салгалды өөредир болгаш кижизидер херекке чедиишкиннери дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайда № 1 ПТУ-нуң башкызы Ирина Борисовна Бегзиге тыпсыр.

Тыва Республиканың
Президентизи **Ш. ООРЖАК.**
Кызыл хоорай.
1993 чылдың июнь 18.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле М. А. Хадаханэни шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва критика болгаш литература эртемин хөгжүдеринге ачы-хавыяалары дээш Кызылдың башкы институдунуң литература кафедразының эргелекчизи болгаш институттуң доцентизи **Мария Андреевна Хадаханэни** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың
Президентизи **Ш. ООРЖАК.**
Кызыл хоорай.
1993 чылдың июнь 18.

«Тыва Республиканың экономиказын быжыг туруштуг кылдыр экижидер болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 1045 Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ — ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1993 чылдың июнь 15. № 551 Москва хоорай.

«Тыва Республиканың экономиказын быжыг туруштуг кылдыр экижидер болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 1045 Чарлыынга дүүштүр Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның киирип келгени Тыва Республиканың экономиказының структуралыг эде тургустунуушкунунуң программазының төлевилелин Россия Федерациязының Экономика министерствозу Тыва Республиканың Чазаа-биле, сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле демнежип алгаш, ортумак хуусаалыг үеде боттандырар кылдыр чедир ажылдап кылыр болгаш ук төлевилелди Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга 1993 чылдың июнь 20-ге чедир киирип келир.

2. 1993-1995 чылдарда Тыва Республикага үлетпүрнүң, энергетиканың, транспорттуң бүдүрүлгелерин тудар болгаш ажыглалга киирер дугайында Тыва Республиканың Чазааның саналы-биле капсырылгага дүүштүр чөпшээрежир.

Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Саң министерствозу, Россия Федерациязының Одаар чүүлдер болгаш энергетиканың министерствозу айыттынган бүдүрүлгелерниң тудуун акшаландырарын Россия Федерациязының республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң, инвестиция чээлилериниң, бюджеттен дашкаар фондуларның, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаа-биле чөпшээрешкениниң ёзугаар Тыва Республиканың бюджединиң күсели-биле хандырар.

Россия Федерациязының Одаар чүүлдер болгаш энергетика министерствозу Тыва Республиканың ырак, чедери берге районнарынга бичежек гидроэлектростанцияларны сайгарылдыр тургузарының база тударының айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаанга дузалаар.

3. Россия Федерациязының Одаар чүүлдер болгаш энергетика министерствозу, Россия Федерациязының Экономика министерствозу Тываның хөмүр-дажын чедир болбаазырадып кылырының комплекстиг программазын Федерацияның «Одаар чүүлдер болгаш энергия» программазының составынга киириштирерин баш бурунгаар айтыр.

4. Россия Федерациязының Аъш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетпүр талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Экономика министерствозу Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың январь 31-де № 706 доктаалы-биле бадылаан 1991-1995 чылдарда РСФСР-ге бичии уруглар аъш-чеминиң индустриязын хөгжүдериниң күрүне программазынга № 8 капсырылгага чылда 10 млн. чижек банка аъш-чемин бүдүрер күчүлүг «Кубань» деп бичии уругларның аъш-чемин бүдүрер цехти Ставрополь крайның Новоалександровск хоорайга тударын немей киирер.

5. Кызыл-Даштыгның полиметалл рудалары бар черлерин 1994-1996 чылдарда шиңгээдип алыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның, Россия Федерациязының Металлургия талазы-биле комитединиң болгаш «Цветметинвест» акционер ниитилелиниң саналын чүүлдүг деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаа, Россия Федерациязының Металлургия талазы-биле комитеди болгаш «Цветметинвест» акционер ниитилел айыттынган казар байлак бар черниң баазазынга даг байлаан болбаазырадыр бүдүрүлгени тудуп тургузарының техника-экономиктиг үндезинин ажылдап кылырын 1993 чылда хандырар болгаш доктааттынган чурум ёзугаар ону бадылаар.

Казар байлак бар ол черни шиңгээдип алырын дүргедедир болгаш чиигелделер доктаадыр талазы-биле деткимче көргүзеринге хамаарыштыр Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның шиитпири негеттинер айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны киирер.

6. Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Саң министерствозу, Россия Федерациязының Транспорт министерствозу Як-40 деп бир самолетту, «Луч» хевириниң хемге чоруур пассажир судназын садып алырынга төпчүткен капитал салыышкыннарын, а ол ышкаш Л-410 самолеттарның артык кезектерин садып алырынга валютаны тыварынга акша-хөреңгилерни 1993-1995 чылдарда Тыва Республиканың Чазаанга тускайлап бээрин баш бурунгаар айтыр.

7. Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Саң министерствозу Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлээ чериниң бажыңын тударынга эргежок чугула акша-хөреңгилерни 1994-1995 чылдарда Россия Федерациязының республика бюджединге баш бурунгаар айтып киирер.

Тыва Республиканың Чазаа ол тудугну боттандырарынга төлевилел-смета документациязын ажылдап кылырын болгаш кереглиг ажылдарның хемчээлдерин дугуржуруп 1993 чылда боттандырар.

8. Россия Федерациязының Чонунуң социал камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Саң министерствозу, Россия Федерациязының Экономика министерствозу өг-бүлелерниң болгаш бичии чаштарның социал камгалалының талазы-биле Тыва Республикада чорудуп турар хемчеглерин база ол республиканың чонунуң социал хандырылгазының албан черлериниң хөгжүлдезин 1994 чылдан эгелеп акшаландырарын баш бурунгаар айтыр.

9. Россия Федерациязының Дээди өөредилге талазы-биле күрүне комитеди специалистерниң дугуруштунган даңзызын ёзугаар контроль чурагайларының хемчээлинге дүүштүр тодаргай сорулга-биле 250 аныяктар өөренир черлерни тускайлап бээр дугайында Россия Федерациязының дээди кол өөредилге черлери-биле керээлерни чарарынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаанга деткимчени көргүзер.

10. Тыва Республиканың Чазаа Кызылда күрүнениң башкы институдунуң, Красноярскиниң техниктиг университединиң болгаш Красноярскиниң аграр университединиң Кызылда филиалдарының баазазынга Күрүне университедин Кызыл хоорайга тургузар дугайында саналдарны Россия Федерациязының Өөредилге министерствозу-биле, Россия Федерациязының Дээди өөредилгениң күрүне комитеди болгаш Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозу-биле кады 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга киирип келир.

11. Россия Федерациязының Саң министерствозу Россияда ортумаа-биле хлеб өртээнге деңнээрге Тыва Республикада хлеб өртээниң ылгалын эгидип дуглаарынга акша-хөреңгилерни 1993 чылда Тыва Республиканың Чазаанга тускайлап бээр.

12. Россия Федерациязының Саң министерствозу болгаш Россия Федерациязының Транспорт министерствозу Тыва Республиканың девискээринде транспорттуң өске хевирлери чок районнарынга агаар болгаш хем оруктарын дамчыштыр пассажирлерни аргыштырарын боттандырган түңнелинде үндүрген чарылгаларны 1993-1995 чылдарда Тыва Республикага эгидип бээрин баш бурунгаар айтыр.

13. Россия Федерациязының Транспорт министерствозу Красноярский крайның администрациязы-биле болгаш Тыва Республиканың Чазаа-биле демнежип алгаш, Кызыл — Москва аразынга неделяда бир катап дорт авиарейсти организастаар аргазын дилеп тывар.

14. Россия Федерациязының Соңгу чүгүнүң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле комитеди Россия Федерациязының Эртемнер академиязының Кольск эртем төвүнүң Экономиктиг айтырыглар институдунуң шинчилелдериниң түңнелдерин барымдаалап, Тыва Республиканың районнарын Ыраккы Соңгу чүктүң районнарынга деңнештирер талазы-биле саналдарын Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга киирип келир.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның Даргазы

В. ЧЕРНОМЫРДИН.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның 1993 чылдың июнь 15-те № 551 доктаалынга КАПСЫРЫЛГА

Үлетпүрнүң, энергетиканың болгаш транспорттуң Тыва Республикага тудар бүдүрүлгелериниң ДАҢЗЫЗЫ

Объектиниң ады	тудугнуң хуусаазы	төлевилелде көрдүнген күчүзү
Хой кежинден тон даарар фабрика	1987-1994 чылдар	хой кежинден 270 муң чылыг тоннар, мыйыстыг бода малдың 25 муң, хаванның 25 муң кежин эттеп кылыр
Кызыл хоорайга дүктү эгелеп болбаазырадыр бүдүрүлге Ооң иштинде: дүк ээрер цех (удаазын бүдүрер цех-биле кады)	1993-1995 чылдар	1 муң тонна арыг удаазын 300 тонна аппаратка кылган удаазын, 700 тонна дыраан удаазын
Республика типографиязы	1983-1994 чылдар	84 млн. парлалга единицазы
Ыяш болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер комплекизи	1993-1995 чылдар	
Ооң иштинде: Каа-Хем суурда туттунуп турар бажың тудуунуң баазазынга ыяштан нарын манзажыгаштар, шуугай, мебель кылыр бүдүрүлге		2,5 млн. дөрбелчин метр ниити хемчээлдиг нарын манзажыгаштар (шпон), 25 муң кубометр шуугай, 8 млн. рубльдиң мебель аймаа
Ыяштан плиталар, синтетиктиг чук аймаан кылыр бүдүрүлге		25 муң кубометр плита, 10 муң тонна синтетиктиг чук
Ыяш чөвүрээзинден будук бүдүмелдерин кылыр бүдүрүлге		1,5 муң тонна будук бүдүмелдериниң аймаа
Каа-Хемни кежилдир көвүрүг	1993-1995 чылдар	330 погон-метр.
Бичежек күчүлүг гидроэлектростанциялар Ооң иштинде: Бии-Хемге ГЭС 2520 кВт Мөрен хемге ГЭС 600 кВт Балыктыг-Хемге ГЭС 900 кВт	1993-1995 чылдар	
Кызылда ЦЭС (калбартыр)	1989-1995 чылдар	48 муң кВт, шакта 320 тонна бус

Тайылбыр: 1993 чылда ол объектилерни акшаландырарын Тыва Республикага тускайлап берген акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырар.

МУРНУУ-КӨРЕЙ
ААЛЧЫ

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг база улустар аразының харылзааларының талазы-биле министерствозунуң чалааны ёзугаар Мурнуу-Көрейниң садыг-экономиктиг «Сеон-Хунг» корпорациязының төлээлекчизи, дээрги Ли Хынь июнь 20-де Кызыл хоорайда аалдап чедип келген. Бо болза мурнуу-көрей бизнес төлээлекчизиниң тыва черге эң баштай кээп турары ол.

Тываның Чазааның мурнундан И. И. Бадра хүндүлүг аалчыны уткуп ап, баштайгы чугаалажыышкынны кылган.

Мурнуу-көрей аалчы Кызыл хоорайның тураскаалдыг черлерин сонуургап, таныжып алган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июнь 21-де даштыкы бизнесменни хүлээп алган.

Игорь ИРГИТ.

НЕМЕЙ САДЫП АЛГАН

Барыын-Хемчик районнуң Барлыкта Малчын аттыг шээр мал кооперативи хой, өшкүнүң кыргылдазын доозупкан. Кооперативте үш кодан өшкү бар. Бир өшкүден-не 615 грамм дүктү кыргып ап, суур чурттакчыларындан бир тонна ажыг немелде өшкү дүгүн садып алганнар.

Кооперативте 4038 хой, 1010 хураган бар. Хой кыргылдазын бо айның бирден эгелээн. Электри-биле кыргыыр 12 хачылыг пунктуну Өртең-Тейде кадарчы Алдын-оол Шырыптың кыштаанда дерип кылган. Аңаа 12 кодан хойну кыргып дооскан. Олардан 6,5 тонна дүк алган. Кооперативтиң эрткен чылгы пресстээн 5 тонна дүгү база бар. Дүктү ам садып, саарып алыр деп турар.

Кыргылда үезинде хойжу бүрүзү пунктуга ажылдап турган кижилерге эъттиг мүнү, сүттүг шайны хайындырып берип турган. Амгы үеде дүктү Достанмаа Саяга удурткан херээжен ажылчыннар пресстеп кирипкен.

Ажыл-агый муң ажыг хураганны үскен. Оларны ам тускай кадарчыларга хүлээдип бээр. Хой чуулдазын Аксы-Барлыкка чорудар. А ооң соонда малчыннар оът-сигенниг чайлагларже көже бээрлер. Малчыннарга бир тракторну, суг сөөртүр база «ГАЗ-53» маркалыг машиналарны быжыглаан.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Барыын-Хемчик район.
«Барлык» совхоз.

ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ ТӨЛЭЭЗИ

Ыдыктыг башкы 14 дугаар Далай-ламаның Россия Федерациязында төлээзи хүндүлүг римпоче Джампа Тинлэй (Принлай) Тываның сарыг шажын ниитилелиниң чалааны ёзугаар дүүн Кызылда чедип келген.

Сарыг шажын талазы-биле Россияда Далай-ламаның төлээзи Джампа Тинлэй мурнуу Индияга 1962 чылда төрүттүнген, шажын талазы-биле дээди эртемниг. Амгы үеде Москва хоорайда ажылдап, чурттап турар болгаш сарыг шажын талазы-биле Прибалтика, Россия чурттарынга өөредилге, ажыл, суртаал чорудар. Хүндүлүг аалчыны районнар аразының сарыг шажын ниитилелиниң даргазы Содунам башкы — Данзан Калзан уткуп алган.

Ыдыктыг Далай-ламаның төлээзи Тывага келгеш, сарыг шажын ниитилелдериниң даргалары, камбы лама Казак Сандак-биле база өске-даа кижилер-биле ужуражып, чугаалажыр.

Бистиң корр.

ТЕРЛИГ-ХАЯЖЕ ЧАА КӨРҮҮШКҮН

Июнь 15. Терлиг-Хая суур. Суурнуң клуб бажыңының чанында машина-балгат-ла хөй. Ак, кара «Волгалар»... Суурнуң чону клуб бажыңын шыгырт доллур олуруупкан. Кызыл районнуң культура ажылдакчылары чыылган чонга концерт-программазын бараалгаткан. Концерт соонда, суур чонунуң Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылгазынга тураскааткан хуралы эгелээн. Бо июнь айның иштинде Президентиниң бо суурга ийи удаа кээп турары бо. Баштай чорааш ол суурнуң ажыл, амыдыралы-биле танышкан. Ооң соонда Президентиниң даалгазын ёзугаар тускай комиссия аңаа неделя хире ажылдап, суурнуң социалдыг, культурлуг болгаш экономиктиг ажыл, амыдыралынга хамаарышкан түңнелдерни үндүрген. Ам ол түңнелдерни херек кырында канчаар боттандырып болурунуң аргаларын, терлиг-хаяжыларга Чазактың талазындан кандыг дуза, кичээнгей херегленттинип турарын чон-биле сүмележип чугаалажыр дээш, Президент баштаар өске-даа даргаларның келгени ол. А шиитпирлеп, боттандырып чорудар ужурлуг онза чугула чидиг айтырыглар-ла хөй. Чүге дээрге суур «октаттырган» суурларның саныңче кирип бар чытканнарның бирээзи турган болгай.

Суур чагырыкчызы Тамара Дагбаевна Эникпенниң хурал эгезинде кылган кыска медеглелин ёзугаар алырга, Терлиг-Хаяда ам бо хүнде 117 өреге бар, азы ниитизи-биле 483 чурттакчылыг. Ажыл чоктарның саны 66 кижи. Чагырыкчының болзалы-биле, суурну «октаттырган» суурларга хамаарыштырып болур. Чүге дээрге мында кижилерниң амыдырап-чурттап турары дыка берге. Азы амгы үениң дылы-биле чугаалаарга, ооң «даштыкы делегей-биле» харылзаазы кончуг багай. Район төвү, Кызыл-биле-даа аргыжар автобус, машина чок. Радио, телевизорнуң ажылдаары турум эвес. Сөөлгү ийи неделяда суур телевизор көрбээн. Телефон харылзаазы база-ла барык чок чыгыы. Суурнуң чурттакчы чонунга, школага, уруглар садынга ыяш, хөмүр сөөртүп бээр транспорт дугайында терлиг-хаяжылар чүгле сагыжында күзеп бодаарлар. Экибагай-даа болза транспорт-биле хандырылганы моон мурнунда «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлге боттандырып турган. Ынчалза-даа сөөлгү үеде кывар-чаар чүүлдерниң өртээ өзүп келгениниң хараазындан суур чагыргазы ооң ачы-дуза чедирилгезиниң өртээн төлеп шыдавастай берген. Кижилерниң ап турар акша-шалыны бо үениң-биле болза-даа аргажок эвээш — 6-8 муң хире рубль. Ооң кадында хлеб өртээн улгаттыра бээр таварылгалар база бар. Ындыг таварылгада хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер кожазында Баян-Кол суурже ынаар-бээр 24 хире км черге кылаштап чорааш садыглажыр таварылгалар болганчок-ла болур. Суурдан ажыл тыппаан чурттакчыларның чамдыктары эртен, кежээ Баян-Колче кылаштап барып ажылдап турар чоруктар база бар. Бо бүгү суурнуң чурттакчыларының чоруй чоорту сыгап, өске черлерже көжер чоруунга база чедирип турар. Ооң бир херечизи бо хүннерде Терлиг-Хаяда барык дөртен ажыг чуртталга бажыңнары ээн калып, соңга-хаалгазы, херим-кажаазы доора кижилерниң тудуг материалы алыр чери апарган. Ол хире хөй хос бажыңнар турда-ла, суурда бажың чок чурттакчылар база бар.

«Терлиг-Хая» биче бүдүрүлге амдызында чугайны бүдүрүп турар. Заводтуң дериг-херекселин таптыг онча-лап-шимеп алыр чүве болза, мөңгүн суун бүдүрерин катап эгидип ап болур. Ындыг чорук суурнуң социал-экономиктиг амыдыралынга эвээш эвес экисалдарлыг болур дээрзи чугаажок. Чагырыкчының «Тыва алдын» каттыжыышкынынга хамаарыштыр чугаазы кончуг эмоционалдыг болган. Чүге дээрге, бурунгу чылын бо каттыжыышкынның удуртулгазы суурнуң чурттакчыларының мурнунга кедергей аазаашкыннарны кылган. Ол аазаашкыннар хоозун болган. Харын-даа ук каттыжыышкын оларның каш техниказын, 30 хире өшкүзүн бодунуң холунче киирип алгаш чоруй барган. Оон бээр суур экиживээн-даа, чурттакчылары эргектеринге алдын-даа сукпааннар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Тыва алдын» каттыжыышкыны алырын алгаш, бээрин хай болуп уттупкан. Ук бүдүрүлгеге хамаарыштыр терлиг-хаяжыларның бүзүрели, идегели ынчаар өшкен.

Ынчалза-даа терлиг-хаяжылар келир үезинге бүзүрелдиглер. Рыноктуң аар кымчызы оларны чеже-даа улдаза, олар холуп кошкаш кылбаннар. Чер быдаргай халчы бербээннер. Хаан-Даа тайгазының эдээн ээлеп, Баян-Кол хеминиң унун чурттап, эвээш, биче-даа болза таразын тарып ногаа-чимизин олуртуп алганнар.

Ийе, терлиг-хаяжылар келир үезинге бүзүрелдиглер. Ооң бир херечизи кылдыр ук хуралга санал берген чээрби ажыг кижилерниң арызындан чүгле ийи чурттакчының сөстерин маңаа киирейн. Суурнуң гараж эргелекчизи В. Дугар-оол: (бир эвес бо чүүлде ат-фамилия арай сеора бижиттине берген болза, оларның мурнунга буруумну баш удур миннип калыйн).

— Даг ажылы эки чоруттунуп турар чүве бо. Ол бүдүрүлге эвээш-биче-даа болза, продукцияны бүдүрүп, оон алган орулгазы-биле суурнуң амыдыралын бораң-сараң-даа болза тудуп турар. Ынчалза-даа бис чүгле дагже көрүп алган орбас ужурлуг бис. Ажыл-агыйның өске адырларын база маңаа сайзырадыр хүлээлгелиг бис. Ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны, бети дээрге мал ажылын сайзырадыр. Ол талазы-биле бисте четчир чер-девискээр, чоок-кавыда октаттынган кыштаг-хонаш-даа бар-дыр. Бир эвес мал ажылын холга ап, шиңгээдип алтар болзувусса, Терлиг-Хаяның сайзыралы кажан-даа кудулавас, ооң чонунуң амыдыралы харын көдүрлүр. Бис сайзырап болур бис.

Михаил Кыргыс, чугай кылыр бүдүрүлгениң кол инженери:

— Терлиг-Хая дугайында янзы-бүрү чугаалар чорупт турза-даа, бистиң бүдүрүлгевис кажан-даа доктааш дивээн. Харын-даа бистер оон хөй продукция алырын кызыдып, ооң арга-хоргаларын боттарывыстың шыдаар шаавыс-биле дилеп турган бис. Багай эвес продукцияны ап-даа келген бис. Биске Чазактың талазындан хензиг-ле дуза көргүстүне бээр чүве болза бистер чугай бүдүрерин ам-даа көвүдетпишаан, харын мөңгүн суун база үндүрүп ап болур бис. Черле ынчаш сорулгавыс-даа ол турган. Бис ам-даа хөгжүп болур бис.

Хуралга республиканың чамдык удуртукчулары база саналдарын бергеннер. Тыва Республиканың Өнчү-хөреңги башкарар талазы-биле комитединиң даргазы Я. В. Сарбааның бодап турары-биле алырга, бо хүннерде Терлиг-Хая суурга чону дээш ёзулуг шудургу ажылдап шыдаар, бедик мергежилдиг специалистер дарый херегленттинип турар. Ылаңгыя биче бүдүрүлгеге даг инженерлери, технологтар кончуг херек. Маңаа хамаарыштыр бодал мындыг. Ону Президент Яков Васильевичиниң бодунга болгаш «Тыва алдын» каттыжыышкынның даргазы Д. С. Моңгушка даскан. Ажыл, амыдыралының аайы-биле ук адырга ажылдап шыдавайн барган тыва даг инженери оолдарның арызындан бир кижини тыпкаш, Терлиг-Хаяның биче бүдүрүлгезинче ажылдадып чорудар. А өске мергежилдерге хамаарыштыр саналды күш-ажылга хамаатылар тургузар төптүң төлээзи мынчаар берген. Суурнуң чурттакчыларының иштинден он хире кижини тускай чардынган кереэ ёзугаар янзы-бүрү мергежилдерге өөредир. Ол болза даараңыкчының, баш таарыкчызының, чолаачының, идик септекчизиниң, поварның, трактористиң мергежилдери-дир. Ынчалза-даа ол кижилер мергежилди чедип алганда ажылдаар черлер албан магадылаттынган турар ужурлуг. Ындыг төлээде, суур чагыргазы болгаш көдээ Совет бо талазы-биле ажылды чорудуп кижилер ажылдаар оран-савазын тургузар апаар.

Мал ажылын суурга сайзырадып тургузарының айтырыы база маңаа чидиг көдүрүлген. Президент Ш. Ооржактың «ыйыышкыны-биле» Көдээ ажыл-агый яамызының шугумундан чээли ёзугаар суурга 20 хире кыс молдургаларны, 300 хире өшкүнү, ийи тракторну тывары база дөрт хире кыштагны бээри чедип алдынган. А кожа-хелбээ чыдар «Х Улут хурал» совхозтуң дирекциязы ийи кыштагны, сиген кезер шөлдү бээрин аазаан. Оон ыңай 100 хире баш шээр мал бээрин дирекция база өөренип көөр болган.

Транспорт айтырыы суурнуң чурттакчыларының ажыл, амыдыралында база бир кол черни ээлеп турар. Автобус харылзаазы чок деп үстүнде чугаалаан мен. Ооң халывайн турарының бир чылдагааны — суурга чедир баар оруктуң бир чамдык черлеринде бар оңгул-чиңгилдер, хөй кижилер олурткан автобустуң эглип-башкарлып алырынга айыылдыг, эмчок кызаа-дыкпыш черлерниң бары болур. Президент Ш. Д. Ооржак ук хуралга суур-биле Кызыл аразынга автобус албан халыыр ужурлуг деп сагындырыгны кылбышаан, Кызыл —Баян-Кол аразында орук кылып кел чыдар орукчуларны дарый Терлиг-Хаяже ээптер орук участогунче октаарын чугаалаан.

Барык беш шак хире улам ылап келген хуралга хөй-ле айтырыглар көдүрткүнген, оларның чамдыктарын канчаар шиитпирлеп, боттандырып болурунуң аргалары, сүмелери саналдардан, бодалдардан илерээн. Бо бүгүге түңнел кылдыр сөөлгү сөстү ап, Президент аңаа делгереңгей чугааны кылган. Даг ажылын черле соксадып болбас деп бодалын ол эгезинде-ле дорт илереткен. Чоруй чоорту мөңгүн суу үндүрүп алырының айтырыын үзе шиитпирлээр апаар. Ында ажылдап турар оолдарның ажыл-ижи-биле Президент ооң мурнунда танышкан. Дагжылар шыдаар шаа-биле кызып турар дээрзинге ол шынзыккан. Эвээш-биче-даа болза продукцияны бүдүрүп, суурнуң зарберге амыдыралын бо нарын үеде мойнунга салып алган оларны дээш, Президент оларны мактап чугаалаан. Даг ажылынче херек специалистерни хаара тудуп ажылдадып, ооң бүдүрүкчү хөгжүлдезин ам-даа шапкынчыдар, чогумчудар апаар. Ынчалза-даа чүгле даг ажылынче көрүп алгаш оруп болбас. Мал, чер ажылын шиңгээдип алыр херек. Ону өг-бүледен эгелээр. Мурнуку чылдарда дег, «эккелле, эккел» дээр азырадыкчы хөөнден уштунуп, кижи бүрүзү бодунуң ажы-төлү, ал-боду, өг-бүлези дээш ажылдаар апаар. Ол дээрге ногаа-чимистен тарып, мал-магандан азыраары-дыр. Шак ынчаар амыдырап-чурттавас болзувусса, биске кым-даа дузалавас, бистиң баарывыска кым-даа борбак хлеб, боошкун тараа салып калбас. Рыноктуң дошкун негелдези ындыг. Кижи бүрүзү акшаны, продукцияны ажылдап ап өөренип, оон бодунуң өг-бүлезиниң амыдыралынга херек орулганы киирип алыр хүлээлгелиг. А ол хүлээлгени күүседир дизе, сеңден чүгле чаңгыс чүве негеттинер —күш-ажылга хандыкшыл, сагынгыр-тывынгыр чорук. Ынчаар ажылдаарынга таарымчалыг чүүлдер Терлиг-Хаяда бар —тараа, ногаа тарыыр шөлү бар, суггады эки-дир. Мал тударынга херек кыштаг-хоралаар, одар-белчиирлер база бар-дыр. Арат ажыл-агыйындан эгелээр херек. Өг-бүле азы төрел-дөргүл улус бөлүглежип алгаш, малдан азыраар, тараа-чимистен тарыыр, кандыг-бир кооперативтерден тургузар. Шак ынчан чүгле суурнуң сайзыралы шуудап, ажыл, амыдырал дирлип үнер ужурлуг. Биеэгиде дег, улуг ферма, улуг кажаалар тудуп чыдып бээр болзувусса, он-он чылдар эртер, түңнелинде эки чүве-даа албас бис. Частырыглыг ол эрткен оруувусче катап ээлген ажыы чок. Чер, мал ажылын бистиң ада-өгбелеривис кандыг-даа механизация чокка кылып чорааннар. Кылыр-кылырда кончуг билдилиг, мергежилдиг, угаангыр-сагынгыр кылып чорааннар. Оларның ажы-төлдери бистер ону улам-чылаар хүлээлгелиг бис.

Терлиг-хаяжылар-биле мээң болгаш республиканың өске-даа удуртукчуларының бо ужуражылгазы дээрге-ле республиканың Чазааның суурнуң моон соңгааргы социал-экономиктиг айтырыгларынче катап чаа көрүүшкүнү-дүр. Терлиг-Хаяны бис кагбас ужурлуг бис. Мында бистиң чонувус, бистиң ажы-төлүвүс чурттап, ажылдап турарлар. Чазактың, Президентиниң талазындан дузаны көргүзер апаар бис, көргүзүп турарывыстың бир херечизи-даа бо-дур. Терлиг-Хая Тываның өске он-он октаттырган суурлары дег, катап чаа хөгжүлдени, сайзыралды алыр ужурлуг. Бистиң мында келген хереэвис-даа ол. Бо талазы-биле Чазак тускай доктаалды база хүлээп алыр апаар. А силерден эргим чонум, чүгле эп-найыралдыг, бот-боттарыңарга өмек-дөмек болуп ажылдаарыңарны күзээр-дир мен.

Президент оон ыңай Россияда политиктиг байдалдың чамдык чидиг айтырыгларынга болгаш ниити чуртта-даа, республикада-даа кем-херек үүлгедиишкиннеринге доктааган.

Михаил **ДУЮНГАР.**

САХА - ТЫВА ХАРЫЛЗААЛАР КАЛБАРАР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң парламент төлээлери Саха (Якутия) Республикага чоокта чаа чораш келген. Ол парламент төлээлериниң ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны парлап эгеледивис.

АЛЫЗЫН БОДААР

Тыва Республиканың парламент делегациязын Саха (Якутия) Республиканың Президентизи М. Е. Николаев хүлээп алган. Бодунуң республиказының нити байдалын аалчыларга таныштырып, байыр чедирип, белек-тураскаалды тывысканының соонда, К. А. Бичелдей харыы сөс алгаш, саарылгаже шилчилге үезинде ук республиканың амгы үеде чорудуп турар ажылын, дуржулгазын таныштырып, сонуургатканы дээш, аңаа өөрүп четтиргенин илереткен. Тыва мастерлерниң чонар-даштан чазаан шыдыразын белекке берип тура, политиканы боттандырып чорударда, шыырак шыдыраачы бодунуң көжүглерин элээн каш көш буруңгаар бодаары дег, политиканы ынчаар боттандырарын күзээн. Ооң ол сөстери, шынап-ла, ханы уткалыг болганын ынчан ук хүлээп алыышкынга киришкеннер эскерген.

Тываның парламент төлээлери Саха Республикага барып чеде бергени, шынап-ла, шак ындыг политика болган дээр болза база частырыг болбас. Мен бодум хуумда бодаарымга, Тыва биле Саханың аразынга моон соңгаар дыка ханы болгаш хөй талалыг харылзаа доктаамал турар ужурлуг. Ол дээрге бот-догуннаашкынның база бир эң чугула хевири, бадыткалы болуру чугаажок. Ол дугайын акы-дунма республикага парламент делегациязының составынга чораш көрген, билген, бүзүрээн-даа мен. Ам ол дугайында бодумнуң бодалдарымны номчукчуларга таныштырайн.

ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНЫҢ КЫРЫНДА ИЙИ ТУК

Якутскиге келгенивистиң даартазында эртен республиканың Дээди Совединиң бажыңынче бар чорувуста, бистиң бирээвистиң:

— Көрүңерем, аалчылар бажыңының кырында ийи тук киискип тур! — дээни дыңналган. Шынап-ла, көөрүвүске, Саха биле Тыва Республикаларның ийи тугу Президент чагыргазының аалчылар бажыңының кырында киискип тур. Кайызы-даа колдуунда ак-көк өңнүг. Дөмейлешкээн, чаражын! Бистерни, Тываның парламент төлээлерин, шак ындыг улуг хүндүткел-биле уткуп, хүлээп ап турары дээш, бистиң кижи бүрүзүнүң чүректеринге өөрүшкү хайныкты. Бот-догуннаан Тываның Күрүне тугун өске республиканың найысылалының кырынга шак ынчалдыр киискиткени бистиң күрүне харылзаавыста бир-ле дугаар болуушкун ол болган боор ийин. Ол ышкаш Тываның парламентизиниң хөй кижи составтыг төлээлери өске автономияга бир-ле дугаарында шак ындыг сорулгалыг барганы ол.

Сахаларның хүндүлээчелиниң дугайында чугаа шагдан бээр кайын тура билдингир, сурагжаан болгай. Ол дугайында бодум база 1969 чылда ол республикага Тываның литература болгаш уран чүүл хүннери эртип турда, бүзүреп көрген мен. Ынчаарга Сахага ийи дугаарында барганым мени шуут-ла кайгадып, магадаткан. Делегацияның кежигүннери өске эштерим база ол дугайын чугаалап чордулар.

Якутскиниң аэропорту агаар багай болганындан бистиң бичии самоледувусту («Л-410»-ну) хүлээп албаан. Штурманывыс ол дугайын дыңнадырга, Кызылдан үнгеле дыка үр апарган болгаш хөңүвүс карарып-ла калган. Якутскиден 500 ажыг километрде Алдан хоорайже ужудар, аңаа барып хонар апарган бис. Кызылдан ол хүн эртенгиниң 8.00 шакта ужуп үнүпкен турган бис, а Алданче углапканывыста хүн ажар чоокшулаан. Программа база үрелген. Ам канчаар боор: самолет улузунга агаардан эрткен чүве бар эвес, чагыртыр апаар. Алдын тывыжының төвү — Алдан хоорайга хонуп турда, шакты көөрүмге, орайтаан — кежээкиниң он шак ажып турар чыгы.

Аэропортка кээп хонуптарывыс билек-ле, бир эш бисти уткуп алгаш, дораан Якутскиже ужуптарывысты чарлаар, самолет белен дидир. Хоорай Совединиң даргазы ол болган, баштактанып турар кижи-дир деп бодаан мен. Кайын ындыг боор: ёзулуг-ла шын. Чанывыста ЯК-40 манап тур.

Бистерниң арыннарывыс өң кирип, катты-ыткывыс-даа үнүп келген. Сахалар база шыдаар-ла улус-тур за деп, иштимде ынчаар бодаан мен. Сайзырал деп чүве ол-дур ийин. Самолеттарның санының талазы-биле Саха Республика Россияда ийиги черде дээрзин сөөлүнде дыңнадывыс. Бисте ындыг харык кайда боор. Самолетка ужудуп чоруп олура, самолетту үдеп чоруур аныяк уруг-биле Н. А. Ондар аажок хөөрежип чорду. Бис оларның чугаазын хажыызындан дыңнааш, Саха Республиканың амыдыралындан хөйнү билип алган бис ийин.

Шак орайтаан болза-даа, Якутскиниң аэропортунга кээп хонуптарывыска, Саха Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. Е. Иванов баштаан ажылдакчылар бисти манаан турлар. Ийи тала агаар багай болганындан аңаа орай ужудуп чедип келгенивис дээш хараадалын илереттивис. План-программаны күүседир дээш күжениишкининг-ле ажылдаар ужурга таваржышкан бис.

БОТ-ДОГУННААШКЫННЫҢ ОРУУНДА

Бо чылдың февраль айда биске Саха Республиканың Дээди Совединиң ийи төлээзи чалалга ёзугаар кээп чораан. Олар кайызы-даа бистиң Дээди Совединивистиң сессиязынга чүве чугаалааның номчукчуларның чамдыызы билир, номчаан. Ынчан олар бодунуң республиказы бот-догуннаашкынның оруу-биле канчаар хөгжүп олурарын таныштырарга, ону магадап, хөй-ле айтырыгларны бистиң депутаттар салгылаан. Саха Республика Россия Федерациязының бюджединден чаңгыс рубль-даа албас, харын бюджединиң 8 хуузун ынаар шилчидип турар. А республиканың бодунуң бюджединиң орулгалыг кезээ чылда 260 миллиард рубль бооп турар.

Бистиң Якутскиге келгенивистиң даартазында хүнүнде Саха Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. Е. Иванов хүлээп алган. Социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында чугаалап тура, улуг кабинеттиң ханызында, кнопка базыптарга ажыттына бээр карта-чуруктан тайылбырлаар дарга болду. Чаа негелде ёзугаар, бистиң өңнүктеривис эрге-чагырганың хевирлерин база бодап тып, дилеп турар улус чорду. Дээди Советтиң ооңунга республиканың 35 кижи составтыг Чөвүлелин тургузар бодааш, ону Дээди Советтиң сессиязынга ийи катап, а чер-чер Советтеринге база чугаалашкаш, огулуг түңнелди үндүрүп чадаан. Амгы үеде тус чер чагыргазының дугайында хоойлуну белеткеп турар.

Саха (Якутия) Республика бодунуң чаа Конституциязын эрткен чылдың апрельде хүлээп алгаш, ол хүнну байырлал кылдыр доктааткан.

Акы-дунма бо республиканың Дээди Совединиң ажылында кандыг солун чүүлдер барыл? Дээди Советтиң Президиумунда Чазак-биле холбаалыг ажылдаар талазы-биле тускай килдис бар. Оон аңгыда Президиумда, черле Дээди Советте Чазактың доктаамал төлээзи оралакчы президент бооп турар, а Дээди Советтиң шак ындыг доктаамал төлээзи Секретариат начальниги К. Е. Ивановтуң чугаазы-биле алырга, Дээди Совет болза, республикага Президент херек, а Президент — Дээди Советке херек деп санап турар. Ындыг болганда республиканың хоойлужудулга-биле күүсекчи дээди органнарының аразында чөрүшкек чүүлдер чок. Шак ындыг структура дугайын дыңнааш, бистиң удуртукчуларывыс ону сонуургаан, ынчангаш саха өңнүктериниң ындыг дуржулгазын бистиң республика база чоорту ажыглап бээр боор деп бодап-дыр мен. Ажыы-биле чугаалаарга, бисте ындыг харылзаа-холбаа амдызында тургустунмаан. А чер-чер органнарында харын чөрүлдээлер чамдыкта тургустуна бээр, ынчалза-даа Дээди Совет биле Чазак ону болдурбас дээш ажылдап турарын Климент Егорович тайылбырлады.

Дээди Совет мурнунда СЭКП обкомунуң чоокта туткан бажыңында ажылдап турар болгаш ында дыка эптиг, таарымчалыг. Сессиялар эртер залы бодунда. Дээди Совет боду телерадиостудиялыг. А сессиялар үезинде Президиумнуң база Чазактың ажылдакчыларының кабинеттеринде мониторлар ажылдап турар. Журналистерге база бир аңгы өрээл үндүрүп берген, олар база-ла мониторларны ажыглаар. Бир солун чүүл болза, Дээди Советтиң база Президиумнуң-даа документилерин кончуг шалыпкын кылыптар даштыкы аппаратулар бар. Дээди Советтиң Даргазының приемназында база компьютер бар, бистиң документилеривисти аңаа бичии када-ла парлап бердилер. Оон аңгыда Президиумнуң штадында ийи очулдурукчулуг.

Район Советтери боттары парлалга талазы-биле секретарьлыг, ол ышкаш төптү телерадиостудиялыг. Бир солун чүүл болза, район бүрүзү тайылбыр-номнарлыг. Чижээ, Якутскиден 500 ажыг километрде турар Сунтар районнуң ындыг дептеринден аңаа 1969 чылда Тываның литература болгаш уран чүүл хүннериниң киржикчилери, а оон соонда каш чыл болгаш тыва артистер чораанын бижээнин сонуургап көрдүвүс, өөрүнчүг чорду. Ол ышкаш фото-чуруктарны база дептержигеш хевирлиг кылдыр белеткээн, оон аңгыда, районнарның «сүлде демдектери» — хөрекке кадаар тускай демдектерлиг.

Районнарның тайылбыр дептержигештеринден дыка хөй чүүлдү — ажыл-агыйның бүгү адырларының дугайын, ында шалыпчыларны шуптузун бир-бирээ чокка билип алыр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүдүн районну экскурсиялап көрүп алган ышкаш болур. Шын-дыр ийин: амгы үеде харылзаа-холбаа калбарган, делегациялар бо-ла кээр болгай. Ындыг чүүлдерни белеткээрде акша-хөреңги, чогуур базалыг болуру чугаажок. А бистиң чамдык районнар типографиялыг. Ындыг болганда, олар база-ла кээр аалчыларга сонуургадып сунар дептержигештерни, фотоальбомчугаштарны белеткээриниң аргалары бүрүн бар.

Амгы үеде көөрге, дыңнаарга, бисте марафоннар-ла көвүдеп турар, ынчангаш районга ону организастаары-биле (альбом, дептерлер, хөрек демдектери) марафоннарны чүге организастап болбас деп.

Якутия аажок байлак оран. Сахаларда мындыг тоолчургу чугаа бар. Бир-ле катап Бурган ол чурттуң кыры-биле кыжын ужуп эртип бар чораш, хамык-ла байлактарын доңгаш ыжкынып бадырыпкан. Ооң уламындан Саха Республика казар байлак талазы-биле дыка шыырак. Шынап-ла, алмаз талазы-биле делегейде ийиги черде, а алдын тывыжы Россияда бирги черде.

Республиканың чурттакчы чону 1200 муң кижи, ооң иштинде 38 хуузу сахалар. Ниитизи-биле 70 ажыг нацияларның төлээлери бар деп, К. Е. Иванов тайылбырлады. Чурт девискээриниң бойдузу кадыг-шириин болганда, ында хамык чурттакчы чон бойдустуң кадыг-бергелери-биле деңге демисежип, аңаа удур туржуп турар болгаш эптиг-найыралдыг.

Бот-догуннаан Саха Республика экономиктиг болгаш социал хөгжүлде талазы-биле дыка улуг базымнарны эгелээн. Россия Федерациязы-биле экономиктиг керээлиг. Амгы үеде акша саарылгазының дугайында хоойлу белеткеп турарын ынчан бисте айыткадылар. Ооң түңнелинде республикадан даштыкаар акша үнер чорук дыка эвээжээр.

Республика даштыкы күрүнелер-биле калбак харылзааны эгелээн. ЮНЕСКО-нуң чанында төлээлиг, Токиода төлээ черин ажыткан, ол ышкаш Мурнуу Корея, Кыдат болгаш өске-даа чурттар-биле харылзаалыг. Ынчан бис Сахага чоруп турувуста удавас Моолче делегация чорудары-биле белеткенип турдулар.

Якутск хоорайда даштыкыларның дузазы-биле Эмнелге төвүн тудуп, ажыглалга киирген. Ол дээрге аарыгларны дүрген тодараткаш, ону шынарлыг эмнээр, кончуг сайзыраңгай техникалыг болгаш шыырак эмчилерлиг төп. Чижээ, бүүректе, баарда дашты тыпкаш, кандыг-даа кезилде чокка, ону ап кааптар аргалыг. Бистиң республикадан ол эмнелге албан черинге улусту хүлээп ап болур силер бе деп айтырарывыска, кандыг-даа дадагалзал чокка харыыладылар: — Хүлээп алыр бис — дээр улус чорду. Амгы үеде иениң болгаш биче чаштарның төвүн тудуп турар.

(Уланчылыг).

Седен ХЕРТЕК.
Делегация кежигүнү, Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары.

Эрге-чагырга айтырыглары

ЧАА КИЛДИСТИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының төлээлекчи органнар килдизи чоокта чаа тургустунган. Килдистиң эргелекчизи Т. Д. Монгушка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң айтырыгларны салган.

— ТР-ниң Дээди Совединиң Секретариадының төлээлекчи органнар килдизин тургузары чүге эргежок чугула болу бергенил, ол дугайында чугаалап берип көрүңерем, Татьяна Дөжүлдеевна.

— Килдисти чоокта чаа тургускан, оон бээр чүгле ийи ай эрткен. Ону үндезилеп тургузарының тодаргай, чөптүг чылдагааннары бар болган. 1991 чылда Дээди Советтиң аппарадынга эрттирген эде организацияның түңнелинде мурнунда турган Советтер-биле ажыл база доктаамал комиссиялар килдизин чаңгыс организастыг килдис кылдыр каттыштырган. Эде организастаан соонда ооң ажыл-чорудулгазынга чамдык таарымчалыг-даа, чедимче чок-даа чүүлдер бар болу берген. Дорту-биле чугаалаарга, амгы үеде адаанда турар улус депутаттарының Советтеринче болгаш девискээр аайы-биле хөй-нити бот-эргелел органнары хевирлээринче эргежок чугула кичээнгей салырының өйү келген. Орта хамаарышкан ажылды килдис кылыр хүлээлгелиг.

— Килдистиң адын төлээлекчи органнар дээн-дир, чүге мурнуку хевээр Советтер-биле ажыл килдизи кылдыр адавааныл?

— Төлээлекчи органнар дээрге бисте бөгүн улус депутаттарының Советтери ол болгай. Килдисти ынчаар адааны шын, чөптүг болуп турар. Келир үеде кандыг болуру баш буруңгаар чугаалаары берге. Тыва Республиканың чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелинде бо органны Хуралдар кылдыр адаан болгай. Бо чугула документини хүлээп алган соонда ол тодаргай билдинер.

— Силерниң килдис кадрлар-биле четчелеттинген бе?

— Амгы үеде килдиске ажылдаза чогуур кадрлар-биле бүрүн четчелеттинген. Оларның шуптузу бо албан-дужаалга таарыжыр эртем-билиглиг, чамдыктары байлак арга-дуржулгалыг, өскелери аныяк ажылдакчылар болуп турар. Кадрларның аразында даштыкы дылдар, англи, моол дылдарны билир улустар база бар. Ындыг кижилерни чүге шилип алганыл дээрге, моон соңгаар килдистиң ажылдакчылары даштыкы чурттарның парламентилери-биле харылзажырынга, ажылдаарынга таарымчалыг болурун көрген. Кадрларны ынчаар шилип алганы килдис үре-түңнелдиг ажылдаарынга салдарны чедирерин бүзүрээр мен.

Татьяна Дөжүлдеевна, тускай эртемиңер чүл, кандыг даштыкы дыл билир силер?

— Мээң тускай эртемим башкы, тодаргайлаарга англи дыл башкызы кижи мен. Оон аңгыда Новосибирск хоорайга социал эргелел башкарылгазының болгаш политология институдун доостум. Чаа тургустунган килдисти эргелекчилээр улуг идегелди көргүзерге, ону бүзүредир дээш ажылдап эгелеп турар мен.

— Килдистиң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны кандыг болурул?

— Ону тодарадып алыры-биле баштай килдистиң чүнү кылырының дүрүмүн ажылдап кылдывыс. Ында килдистиң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын, сорулгаларын, ажылдакчыларының хүлээлгелерин, эргелерин тодараткан. Килдистиң кылып чорудар ажылының планын тургускан, ажылдакчыларны республиканың районнарында быжыглаан.

Килдистиң кылыр ажылының кол угланыышкыны болза, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге информация-методиктиг дузаны чедирери, тус чер бот-эргелел системазын хөгжүдеринге деткимче, дуза чедирери, төлээлекчи органнарның ажылының эң эки арга-дуржулгазын өөренири, ниитилештирери, нептередип тарадыры болуп турар.

— Төлээлекчи органнар килдизи тургустунга-ла үр болбаан-даа болза, чамдык кылдынган ажылдар дугайында чугаалаза ажырбас деп бодай-дыр мен.

— Үе эвээш эрткен-даа болза, килдистиң ажылдакчылары боттарының хүлээлгезин күүседип кирипкен. Таңды, Улуг-Хем, Кызыл, Бай-Тайга, Чеди-Хөл, Тес-Хем районнарга барып, ында Советтерниң ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, практиктиг дузаны чедирген бис. Эрзин биле Таңды районнуң Советтер ажылдакчыларының ужуражылгазын эрттиреринге дузалашкан болгаш орта киришкивис. Ажылдың ындыг хевири эки түңнелди бээрин бүзүреп көрдүвүс. Эрзинчилер Таңдының Советтер ажылдакчыларындан өөренип билип алыр чүүлдери эвээш эвес болган. Улус депутаттарының Кочетов, Межегей көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазындан чаа чүүлдерни билип алган. Ылаңгыя Межегейниң социал башкыларының ажылының дуржулгазын улуг сонуургал-биле өөренген. Таңдыжылар Эрзин районга аалдап баргаш, оларның ажылында эки чаа чүүлдерни база билип алырлар.

Оон ыңай килдистиң эгелээшкини-биле информация-методиктиг кабинетти тургузар бис. Аңаа херектиг материалдарны, дериг-херекселдерни тыптынып, чыып турар. Моон соңгаар информация бюллетеньнерин үндүрер бис. Орта Советтерниң ажыл-чорудулгазының арга-дуржулгазының дугайында материалдарны чырыдар.

— Сөөлгү үеде чамдык черлерде Советтерниң ажыл-чорудулгазы элээн суларап, ат-авторитеди кудулап турар болу бергенин хамаатылар билир болгай. Ооң чылдагааны чүде болуп турарыл? Орта хамаарыштыр каш сөстен чугаалап берип көрүңерем, Татьяна Дөжүлдеевна.

— Ол кымга-даа чажыт эвес, шынап-ла, чамдык Советтер ажылын сулараткан. Моон чылдагааны чүде болуп турарыл дээрге, Советтер ооң органнары ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидеринче чогуур кичээнгей салбайн келгенинде деп санаар мен. Ажылдың хевирин өскертири чугула болуп турар. Амгы үеде Советтерниң янзы-бүрү звенолары күш-ажылчы коллективтер, хөй-нити организациялары, соңгукчулар-биле ужуражып, саналдар, бодалдар солужары, хүн бүрү ажылдаары негеттинип турар.

Советтерниң ажылында бир четпес чүве болза хыналда-контроль ажыл-чорудулгазын кошкатканы болур. Бо дээрге эрге-чагырганың төлээлекчи органнарының ажыл-чорудулгазының эң чугула угланыышкынының бирээзи болгай. Советтерниң бүгү звенолары, Дээди Советтен эгелээш, көдээ Советтерге чедир бо айтырыгны бисте чедир кылбайн турар. Дыка хөй хоойлуларны хүлээп алган, ооң күүселдезин төлээлекчи органнар хынаар ужурлуг болгай. Чер-черлерде мурнунда хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезиниң талазы-биле ажыл сула чоруп турар. Улус депутаттары соңгукчулары-биле ховар ужуражып турар болу берген. Чорудуп турар экономиктиг реформаны чон деткип турда, ол чедиишкинниг күүсеттинер болгай. Ындыг болганда улус депутаттары тайылбыр ажылын чон ортузунга чорудар хүлээлгелиг. Бир эвес чурттакчы чон эрге-чагырганы деткип турар болза, ынчан кандыг-даа эрге-чагырга күштүг болур.

Улус депутаттарының Советтериниң мурнунда туруп турар айтырыглар хөй. Советтерниң тургузуун, ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартыры бо хүннерде негеттинип турар. Эрге-чагырга чоннуу болган турарын канчап чедип алырыл? Бо чугула айтырыг. Аңаа харыы Советтерниң бүгү деңнелиниң ажылдакчыларының сагыш салыышкынын болдурар ужурлуг.

Төлээлекчи органнар кандыг-даа сайзыраңгай ниитилелге турар болгаш турар-даа апаар. Төлээлекчи эрге-чагырга дээрге улустуң эрге-чагыргазы-дыр, ынчангаш ол амгы демократияның үндезини болур. Бистиң чаартынып, катап тургустунуп турар республикавыска ажыктыг күүседикчи болгаш ажыктыг төлээлекчи эрге-чагырга эргежок чугула. Ындыг болганда бистиң килдис төлээлекчи органнарның оргмассалыг ажылын экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап чорудар. Семинарларны, өөредилге-консультацияларны эрттирер, Советтер ажылдакчыларын Сибирьниң кадрлар төвүнче өөредип чорудар, арга-дуржулга солчулгазын организастаар болгаш өске-даа чүүлдерни кылыр.

— Дээди Советтиң чаа килдизиниң ажылының, моон соңгаар чүнү кылырының дугайында допчу, тодаргай чугаалап бергениңер дээш четтирдим, Татьяна Дөжүлдеевна.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ЧЕРНИ ШЫН АЖЫГЛААР

Чер дээрге ниитиниң өнчүзү-дүр, ол — бистиң байлаавыс. Ону чүгле шын ажыглап билир херек. Чоокта чаа болуп эрткен референдумга черни хуу өнчү болдурар талазы-биле бадыладырга, Тываның чону аңаа удур бадылаанын республиканың бүгү чону билир болгай. Ол дээрге билдингир, черни хуу өнчү кылдыр саттпас дээни-дир. Шынап-ла, кижи бодунуң не-төрээн черин харыы улуска канчап садар чүве? Тыва кижи шаг-шаандан бээр көшкүн амыдыралдыг чораан болгаш чылдың дөрт үезинде чазаг, чайлаг, күзег, кыштаг солуп — дөрт аңгы черге турлагларын солуп чораан болгай. Бир эвес черни садар кылып каан турган болза, бир бай хөреңгитен кижи Тожуну, Каа-Хемни болгаш оон-даа өске байлак районнарывысты, черивисти садып алгаш баарга, ам кайнаар баар бис ынчаш? Тожу районнуң девискээриниң 99 хуузу, а Каа-Хем районнуң девискээриниң 90 хуузу арга-арыглыг-биле шыптынган болгай. Ынчап кээрде хамык арга-ыяштыг черлеривис саттына бээрге, бистер чүнү оттулар бис, чүнүң-биле бажың-балгат тудар бис?

Бистиң Өвүр районнуң девискээринде хөрзүнүнүң чемиштиг кыдыкы кадыы чуга болганындан ядыы, сарыг хөрзүнге хамааржыр болгай. Ындыг болганда кур болгаш куруккан черлерден элээн каш чыл дургузунда эки дүжүттү ап болур сен, а ооң соонда хөрзүнүңнү эки чемгербес болзуңза, дүжүт эвээш болуру чугаажок. Ынчангаш гектар бүрүзүнге-ле 30-40 тонна иринди өдекти төгери чугула-дыр. Бир эвес черин чыл санында-ла чемгерип, ооң ажаалдазынче доктаамал кичээнгейни угландырып турар болзуңза, чериң беримчези улам-на арбыдап турар болгай. Ынчан чүгле эки суггарып, ажаап билир сен.

Бистиң мында чонуустуң чер-биле ажылдап турарын көөрге, чамдыкта харын-даа чаржынчыг-дыр, ажыл-агыйжы эвес-тир бис, черни чемгербес-тир бис. Хандагайты суурнуң үстүү талазында 7 гектар черни картошка өстүрери-биле кажаалап алган бис. Баштайгы чылдарда дүжүт, шынап-ла, багай эвес турду ийин. А каш чыл эрткен соонда, черже чемишчидилге төкпейн турарывыстан шөлдүң чемиш бээри эвээжээн.

Районувустуң чурттакчы чону картошка тарып өстүреринге хандыкшылдыг апарган болганда, оларга бодумнуң сүмелеримни база киирер бодап турар мен. Бир-тээ, агроном тускай эртемниг кижи болганымда бо сүмелеримни чонумга дыңнадыксаан мен. Ужуру болза күзүн картошканы ажаап алган соонда, черни чемишчидип, иринди өдекти ынаар төккеш, суггаргаш, аңдарып каары чугула болгай. А чазын хар суу черже эки сиңе бээрге, ооң шыгын базыртыр, илииртээр херек. Ооң соонда дыка чылып, картошка тарыыр үе чедип кээрге, ону тарып, олуртуп каар. А кажан ооң бүрүлери үнүп кээрге, ынчан бир суггаргаш, довураан чымчадыр. Кажан картошканың сывы четчип үнүп кээрге база катап суггаргаш, довураан улгаттырар. А кажан ооң сывы чечектелип, чемижи борбакталып эгелеп турда, ынчан база эки суггаргаш, довураан улгаттырар апаар чүве болгай.

Бир эвес ажылгыр кижи болза, ынчан суггат-биле кады чемиштиг бүдүмелдерни өдек суу-биле азы эзилдирген чемишчидилгелер-биле катай чемгерип суггарар. Шак ынчаар-ла доктаамал ажылдап, тарып алганы картошказынче хүн-бүрүнүң кичээнгейин угландырып турар кижи ол шөлүнден бедик дүжүттү алыр апаары чугаажок.

Картошка тарып өстүрер сорулгалыг кижилерниң билип алза чогуур бир чүүл бар: чазын удур аңдарган чер (хөрзүн) кургаачал болур чүве, а күзүн белен кылдыр аңдарып каан хөрзүн үлдүргей болур, ынчангаш ынаар часкы хар суу дүрген сиңип кирер. Ынчангаш черни күзүн — дүжүт ажаап алган соонда белеткеп, аңдарып алырга, улам таарымчалыг болур дээрзин амыдыралчы дуржулгамдан билген мен.

Кешкен-оол КАРА-МОНГУШ.

БАШКЫЛАР СЛЁДУ

Барыын-Хемчик районнуң школаларының башкыларының чылдың эртер слёду көктүг, шыктыг Шыраа-Булакка болуп эрткен. Слеттуң баштайгы хүнүнде туристерниң белеткелин, турисчи кокпаларны эртеринге маргылдааны организастаан, орта тиилекчилерни илереткен. Маргылдаага шупту он үш команда киришкен.

Кежээ одаг чанынга башкыларның уран чүүлге бот-тывынгырын, даартазында черниң уг-шиин тыварынга, шаптараазынныг черлерни эртеринге маргылдаалар болган. Бүгү-ле маргылдааларның түңнели-биле командалардан бирги черни Барлык ортумак школазының командазы алган, ийигизин Аксы-Барлык, үшкүзүн Кызыл-Мажалыктың бир дугаар ортумак школазы алган.

Тиилекчилерге районнуң улус өөредилге килдизи хүндүлел бижиктерин, акша шаңналдарын тывыскан. Башкылар следу солун, бедик организастыг байдалга болуп эрткен.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Тудугжуларның республика хуралындан

ХАМЫК ЧҮВЕ АКШАДА

Шак мындыг чугааны Тыва Республиканың Чазааның чыылдырганы республиканың тудугжуларының чөвүлел хуралынга дыңнадым. Шынап-ла, ол чөвүлел хуралга туруп келгеш, чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле акша-төгерик чок, тудуг тудуп каарга-даа чагыкчыларның ону төлептер акшазы чок боор-тур, акша чокта тудуг материалдары садып алдынмас-тыр дээр бооп чорду. Министерстволарның болгаш ведомстволарның, тудуг организацияларының удуртукчулары, район чагыргаларының даргаларының тудуг талазы-биле оралакчылары, банк ажылдакчылары, тудугжу кооперативтерниң удуртукчулары чөвүлел хуралдың ажылынга киржип, оларны дүвүредип турар айтырыгларны бирден бирээ чокка чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың инициативазы-биле бо хуралды чыылдырганын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министри В. А. Монгуш чөвүлел хуралды ажыдып тура чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың Чазаа бо хуралче онза кичээнгейни салып турарын чугаалааш, бо хуралды чүү дээш эрттирип турарын, оон чүнү чедип алыр деп турарын хуралдың киржикчилеринге баш удур-ла чугаалап кагды.

Бо хуралга силерни, тудугжуларны чыып алгаш, кончуур-даа дивээн бис. Республикавыстың тудуг индустриязын моон соңгаар канчаар хөгжүдерин силер-биле сүмележип чугаалажыр дээш чыылдырган улус бис, деп Президент чугаалаан. Тудугда чаа чүүлдерниң адрезин билип ап, тудуг тудуп турарывыстың темпизиниң куду бооп турарының чылдагааннарын билип алыр дээш бо хуралды эрттирип турарын ол база катап сагындырып чугаалааш, республика иштинге-даа чоруп тургаш, тудуг шөлдеринге үргүлчү баар кижи-дир мен. Ынчангаш тудугда байдалды эки билир мен. Бистиң тудугжуларывыстың эртем-билиг-даа четчир улус.

Ынчалза-даа рынок харылзааларының үе-чадазында чурттап турарывысты тудугжуларывыс билип-даа турар болза, чамдык тудугжуларывыс биеэги хевээр-ле азырадыкчы хөөннүг боор-дур. Амдаа «эккел, эккел!» дээринге өй-дүр бис. Ам черле моон адырылзывысса эки боор деп, ол чугаалаан. Чамдык кижилер оон эрткеш, тудуг материалдарын оорлап, самчыгдап, харын-даа ону өскээр хуулдургаш, боттарынга хөй акша ажылдап ап турар таарымча чок чүүлдер бар болдур ийин. Ол чажыт эвес. Шак мынчаар күрүнениң берип турары тудуг материалдарын оорлап, боттарывыс байып алырын бодаар болзувусса тудуг комплекизинден чүү артарыл? Ындында-ла бергедеп, шуудап чадап турар тудуувус буурап-ла каай. Ону болдурбас ужурлуг бис. Бүдүрүлге харылзааларын быжыглаар ужурлуг бис.

Тудуг комплекизинге чаа экономикаже шилчиир дээш чүнү кылзывысса экил? Эки ажылдап турар тудуг организациялары бисте хөй. Шак ынчаар ажылдап турар тудугжулар тудугда берге байдалдан бисти адырып ап шыдаар боор дээрзинге бүзүрээр мен, деп Президент чугаалаан.

Рынокче шилчилгениң үе-чадазында тудуг комплекизи кончуг берге байдалда турары билдингир харын. Ажыл-агыйжы харылзааларның үстүп, чиг эттиң болгаш тудуг материалдарының кол-кол хевирлеринге өртектерни сула салыпканындан, энергия бээр чүүлдерге өртектерниң база эмин эртир улгатканындан тудугнуң хемчээли кудулаан, тудуг-монтаж ажылдарының бот-үнези улгаткан.

Чүгле борта чылдагааннаар болзувусса база шын эвес. Ооң кадында бүдүрүлгелерниң саарылга акша-төгериң ол чедишпес, банкыларның чээлиге бериптер курлавырлары ол чок, үндүрүг политиказы ол боой тудуп кээрге тудугжуларның саң-хөө байдалы баксырап, чагыкчылар болгаш керээлиг ажылдар кылып турарларның аразында харылзаа ол үстүп турары ол.

Байдал бо хире берге турда, бо чылын бистиң тудугжуларывыс чүнү тудуптарыл, деп номчукчулар айтыра бээр магат. Кызылда алгы тон даараар фабриканың бирги ээлчээн, Кызылдың чылыг бээр электри төвүнде 15 дугаар котел агрегадын болгаш бир турбинаны, республика типографиязының бүдүрүлге-парлалга цегин, Ак-Довуракта даг-дүгүндэн шифер кылыр цехти, Кызыл хоорайның суг дамчыдылга хоолайының үшкү ээлчээн, макарон кылыглар цегин, ниити шөлү 75,0 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын, 1700 өөреникчи өөренир ниити билиг школаларын, 1030 олуттуг школа назыны четпес уруглар албан черлерин, 205 орунну эмнелгени, 60 кижи хүлээп алыр поликлиниканы бо чылын туткаш, ажыглалга киирери көрдүнүп турар.

Бо чылдың эрткен беш айларында капитал тудугга байдалывыс кайы хире болганыл? Эрткен беш айларда 3470,8 миллион рубльдиң төлчүткен капитал салыышкыннары шиңгээттинген. Ында бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгизи база кирип турар. 2476,0 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган. Тудугда байдал берге-даа болза, «Тыва даг-дүгү» тудуг комбинады, «Школьник» кооператив, «Кызыл ЦЭС тудуг» тудуг эргелели, «Алаш» биче бүдүрүлге, 81 дугаар тудуг эргелели, «Востоксантехмонтаж» көжүп чоруур механизастаан колонна тудуг ажылының хемчээлин эрткен чылдаазындан кудулатпаан. Ынчалза-даа 49 тудуг организациязы тудугнуң темпизин кудулаткан.

Бо чылдың эрткен беш айларында күрүне бүдүрүлгелери болгаш организациялары ниити шөлү 4217 дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирген. Хуу өнчүнүң бүгү хевирлериниң керээлиг ажылдап турар организациялары ниити шөлү 2322 дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирген. Ынчалзажок ол чылда тудар дээн тудугларның дөңгүп-ле 3,5 хуузу бооп турар. Эрткен айларда тудуг-монтаж ажылдарының деңнели дыка баткан. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ажылында бичии-даа дээредээн чүве чок бооп турар.

Рынок харылзааларынче шилчилгелиг үе-чадада тудуг комплекизин күрүнениң талазындан канчаар өйлеп таарыштырза экил, ону канчаар эргелеп башкарза экил? Бо айтырыгны хуралга база чугаалажып көрген. Тудуг объектилерин чогуур хуусаазында тудуп, ажыглалга кирип шыдаптар тудуг организацияларынга акша-хөреңгини таарыштырып бээр болза эки.

Моон мурнунда турган күрүне структураларының орнунга рынок структураларын тудуг комплекизинге тургузар талазы-биле ажыл уламчылап турар. Моон мурнунда «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкыны деп адап турганывыс каттыжыышкынны 1992 чылдың декабрьда «Тыва тудуг» акционер ниитилел кылдыр эде организастаан. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын база-ла акционер ниитилел кылдыр эде организастаттынган. «Тыва тудугнуң» бүдүрүлге-техниктиг четчелээшкин эргелелин «Тыва тудуг хандырылга» акционер ниитилел кылдыр эде организастаан. Ниитизи-биле тудуг комплекизинде акционер ниитилелдер кылдыр эде организастаан черлер хөй.

Республиканың тудуг комплекизиниң мурнунда туруп турар бөгүнгү сорулгаларга доктаарга мындыг. Кылдынган тудуг-монтаж ажылдарының төлевирин чогуур үезинде санажыры, тудуг материалдары дээш төлевирни баш удур төлээри, азы чок-ла болза авансалап төлеп бээри, транспортчуларга төлээр акша-төгерикти чогуур үезинде төлээрин организастаары тон чугула айтырыглар бооп турар.

Ажыглалга кирер ужурлуг тудугларга күжениишкинниг ажылдаары, туттунуп турар тудугларны мергежилдиг тудугжу кадрлар-биле четчелээри, дериг-херекселдер-биле чогуур үезинде хандырары, туттунуп турар объектилерни камгалап кадагалаары — бөгүнде чугула сорулгаларның бирээзи бооп турар. Туттунуп турар тудугларга күжениишкинниг ажылдаарын, ийи ээлчегде ажылдаарын организастаарын, чайгы чылыг хүннерни чөп ажыглаарын үе негеп келген.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чөвүлел хуралдың ажылын түңнеп, моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле ап чорудар сорулгаларны тудугжуларның мурнунга салган.

Манай-оол ОЮН.

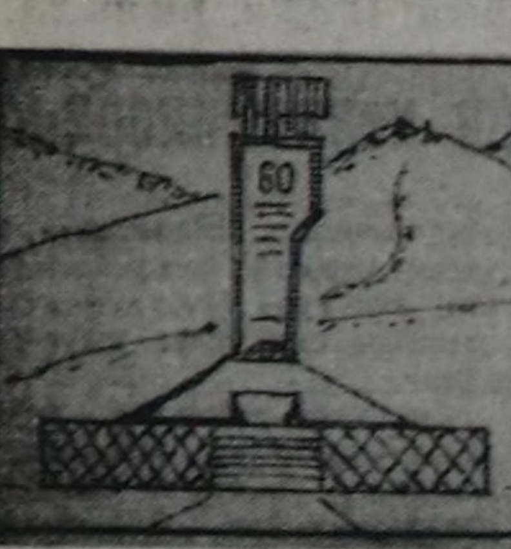

АЛДАН-МААДЫРЛАРНЫҢ ТУРА ХАЛЫЫШКЫНЫНЫҢ 110 ЧЫЛЫНГА

МЭЭРЕҢ-ИРЕЙ ДЕП КЫМЫЛ?

Мен миинип кээримге-ле, ачамның авазы сугга бир кырган ашактың бо-ла чедип келген олурарын сактыр-дыр мен. Ол чамдыкта дыка үр чиде бээр, а оон база-ла көстүп кээр. Бир-ле чүведен корткан, дескен, сезинген кижи дег үргүлчү-ле ыңай-бээр көрзүнгеш, девидээн чоруур ашак. Улус ону Мээрең-Ирей дижир, чогум шын адын ынчан кым-даа адавас турган. Кырган-ачам-биле үргүлчү чугаалажыр кижи. Олар хөөрежи бергенде, колдуу-ла Мээрең-Ирей оожум чугааланган олурар чүве. Ынчан мен бичии болгаш оларның чугаазын улуг-ла херекке албас, чүгле ужу-кадыын дыңнап эрттирер турган мен. Ам билип чорууумга, ол ирей алдан-маадырларның дугайын чугаалап чораан хевирлиг. Ол боду оларның база бир кижизи чораан чүве-дир. Ол ирейниң дугайында дыңнаан, билгенимни чыып, сактып бижип көрейн.

Кырган-ачам биле Мээрең-Ирейниң чугаазындан, ам түңнел үндүрүп бодап чорууурумга, Мээрең-Ирей ынчан 20 хар хар үезинде турган-дыр. Мен билип кээримде-ле, чедек хар ажа берген кырган чүве. Ол хирезинде адак-бышкаа чиик, аалдар кезип, улустуң алгы-кежиин эттеп берип, тоткан черинге тос хонуп чораан ашак-тыр ийин. Чогум кайы аалга, кажан «кызыл-дустай» бергенин билбес, дыңнаваан-даа мен.

Мээрең-Ирей кырган-авам сугга алгы эдирээлеп олургаш, мынчаар ырлап органын каш-даа дыңнаан мен:

Ээр ышкаш эр-ле бодум
Эжик, дөжек болу бердим.
Эжик, дөжек болган соонда,
Эдирээге эргээм элеп...
Хартыга дег кайгал бодум
Калбак дөжек болу бердим.
Калбак дөжек болган соонда,
Кадыг алгы халырадып...

Бо ырыда утка-ла бар. Мээрең-Ирей алдан дургуннарның олааңга черле барбаан кижи-дир. Ол-бо черлерден байлар, шыдалдыглардан кайгалдаар. Чеже катап туттурбаан дээр. Ол-ла оорлаашкынының ёразындан ирей аныяк чалыы назынындан эгелээш, манчы-кыдат ёзу-төрениң 9 эрээзин: шаагайдан тура шуптузун шыдажып эрткеш, бажын кестирбейн, дириг арткан ирей-дир.

Чогум оон алган кадайы, ажы-төлү-даа чок кижи дээр чораан. А кол-ла ажылы — нояннарга мал-чылгы оорлап бээр, а ону ажыглааш, боттарының эштери алдан дургуннарга дузалажыр. Ашактар чугаалажы бергенде, аксындан салбас Ээр-Хаай дээр кижизи бар. Ону мактаар, кончуг-ла эрес эр дижир. Дус-Дагдан бээр чоруп турган кижи болду. Ол чугаалажып чорааны кижизи алдан дургуннарның баштыңчызы Самбажык чү е-дир.

Сөөлгү туттурганын хөөрежип орда дыңнаан мен. Ол ашак оорлаарда, кара чааскаан чоруур кижи-дир. Ырак черден оор кылыр кижи баш удур белеткенир. Нояннарның чылгы, аъды чок эвес, та кайы ноянның чүве, чок дээн беш аъттарын чартык ай хире сооткаш, иштин Моолче оорланып кирипкен. Колдуу хар чаар мурнунда, мал семис турда оорланыр чүве-дир. Чогум Успа-Нур хөлдү та канчаар дескинип турган кижи чүве. Мүн-не бай дөрбеттиң бир аскыр өөр чылгызын үзе сүрүпкен кайгал-дыр. Ол-ла чөрүп олургаш, 2 дугаар хонуунда чылгы аразынга кулуннуг бе таваржы бергенин көрүп каан. Кулун чоорту баксырап эгелээн. Чылгыны хүндүс мүнгаш, черге бузуруп хүнзеткеш, дүне база-ла күш-биле сүрүп бээр. Кулун чоруур арга чок апарган. Ам канчаар боор, кулунну өлүргеш, эъдиң хүнезин кылып алгаш, кежин нези дедир маннавазын дээш бир чавага кырынга шарып алган. Бе ону көрүп оранып, бир дүн, бир хүн чорааш, эмииниң саамчырынга шыдавайн дедир каккаш, аалынга киштевишаан чеде бээрге, хөй улус оон изи-биле четкеш, кайгалды кыңчыктырар чай бербейн тудуп алган чүве-дир. Ашак ол дээш эң сөөлгү шаажылал ап, аалдар аразынга та каш хонукта дөңгүлүг чоруп келген.

Чүге ынчаар оорланып келген кижи боор деп бодап келгеш, кижи кайгаар. Аштап-суксаан бе, ажы-төлү, алган кадайы бар эвес. А херек кырында мындыг чүве-дир. Саттыныкчы, чашпаа, нүгүлчү, мегечи кижилер мөге-шыырак, эрес-кашпагай кижилерге адааргаар чораан. Оон уржуундан мал-маган чидерге-ле, мөге-шыырак улуска шаажаар турган. Кайгал Мээрең-Ирейге база бо-ла шамнай бээр. Ынчангаш актыг черге 9 эрээниң кандыг-бир эге чадазы-биле шаажыладыр. Мээрең-Ирей ол үеде аныяк-чалыы, мөге-шыырак болгаш, мөге өчүк бербес, шын дээш тулчуур кижи-дир. Шак ындыг болуушкуннар ол ирейниң аныяк назынында каш-даа таварышкан. Ынчангаш ол кадыг-дошкун шаажылалды актыг черге алганы дээш өжээн негээр, ёзулуг оор деп чүвени көргүзуптер-дир дээш, ылап-ла оорланып эгелээни ол.

Тываның девискээринге «алдан дургуннар» чүгле алдан кижи эвес-ле болгай. Эш-өөрү чер-черде хөй. Оларны ол үеде «оорлар, дургуннар» деп адап турган. Ол оорлар, дургуннар аразында харылзаалыг, бир бөлүү бирээзинге оорлаан чүүлдерин дамчыдып берип, оон-биле ында чамдык байлаарның ырмазын сып турган. Ядыы чоннуң күжүн чаңгыс угже мөөңнээр сорулганы салып турганнары ол. Алдан-маадырларның ындыг төлээзиниң бирээзи Хелдерге, Моолдуг-Хем, Саглы, Дус-Даг девискээрин харыылап, Моол-биле харылзаалыг турган Мээрең-Ирей ол.

Мээрең-Ирей чаңагаш алгы эдирээлеп орда көөрге, оон эът-кежи шуут-ла сорбу-балыг боор кижи. Шаанда болза «быжар думаадан» аараан кижилерниң арны ындыг боор чүве дээн. Ол кандыг-даа аарыгдан аарываан, а шаагайның арттырып каан изи-дир. Балдырының, холдарының мөң эъттери шуут чок, узук-узук, чүгле сиирлери арткан ирей чораан.

Кажан алдан-маадырларны алдан дургуннар деп дорамчылап, бүгү күш-биле оларны тудуп, шаажылап эгелээн үеде Мээрең-Ирей бодунуң шын адын чажырып, шөлээн, хостуг чер дилеп, ол үеде Улуг-Хем кожууннуң Хендерге сумузунуң девискээри Чалаатыга чурттап турган туматтар аразынга «дургун» ады-биле аалдар аразынга чурттай берген ол. Ол-ла хевээр Мээрең-Ирей шын ат-сывы чок, ол шола ады-биле дөртен чылдарның төнчүзүнге чедир, аалдар аразынга «дургуннап» чурттап келген. А херек кырында ам бодап көөрге, чоннуң эрге-ажыы, келир үези дээш маадырлыы-биле демисежип чораан, кадыг-дошкун шаажылал-биле өлүртпээн алдан маадырларның база бир маадырының бирээзи Мээрең-Ирей турган-дыр ийин.

Сөөлүнде арат чонга хамааты шынзылганы берип эгелей бергенде, Мээрең-Ирейге Тумат Сайыргаа деп ат-биле документини тывысканын билир кижилер балыткап турар. Бо сактып бижээн чүүлүм Тумат Сайыргааның дугайында төөгү-дүр.

Танов САНДАН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Самагалдай суур.

АДАЛАРНЫҢ АДЫН СЫКПААН

Өгбелеривис алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюн демдеглеп тура, алдан-маадыржыларның ажылчын салгалдарын таныштырары чугула. Ынчангаш чаңгыс чижекке доктаап, бөдүүн ажылчын кижилер дугайын бижидим.

Алдын-оол Кылаңмаевич Кызыл-оол 1933 чылдың март 10-да Барыын-Хемчик кожууннуң Ак сумузунга төрүттүнген. Ол Ак школазынга өөренип турган. Бодунуң амыдыралының ажылчын эге базымын амгы «Дөн-Терезин» совхозка чылгычылап эгелээн.

1953 чылдан эгелеп өг-бүлезиниң аайы-биле Алдан-Маадыр суурже көжүп келген. Удаваанда колхозка тудугжулап эгелээн. Ынчан Калинин аттыг колхозтуң даргазы Сергей Ашак турган. Кончуг аныяк оол Бады-Кара Санааевич Ооржактың тудуг бригадазынга эрес, шудургу ажылдап эгелээн. Оон улаштыр хову ажылынче шилчээн. Чайгы үеде суггатчылап, кыжын дузалакчы кадарчы болуп, бо хүнге чедир амыр-соксаал чок ажылдап келген. Баштайгы үелерде бодунуң акылары: Курбаатай Ооржак, Хайбаа Ооржак олар-биле кады чер суггарып ажылдап чораан. (Олар ам бистиң аравыста чок).

1957 чылдан эгелеп Алдан-Маадырның хову-шөлдеринге кукуруза өстүрүп эгелээн. Сарыг-Булуңнуң долгандыр алаактарга хөй га кукурузаны тараан. Аъттыг кижи чорууурга көзүлбейн баар, бедик дүжүттүг кукурузаны күзүн ажаап ап турган. Ол үеде А. Кызыл-оол кончуг аныяк, ажыл үезинде акый. Ол ажылдап келген чылдарында хөй кезиинде суггатчы звенону удуртуп турган.

Шагдан бээр оон кады ажылдап келген эштери: Очур-оол Дембирелович Ооржак, Бызытпаа Ыдый-оолович Моңгуш, Солун-оол Бичен-оолович Ооржак (олар ам бистиң аравыста чок). Бистер билир болгай бис: шаандагы өгбеледивис кайы хире күш-ажылга ынак, эрес-шудургу, чүдукара чорааннар ийик. Олар бистиң суурувустуң келир үези, хөгжүлдези дээш кончуг улуг үлүг-хуузун киирген болгай. Бызытпаа Моңгуш дугайында А. Кызыл-оол кончуг чылыы-биле сактып чугаалаар:

«Мээң дагдыныкчым, мени ажылга өөреткен улуг акым ол. Оон-даа өскелерин черле уттпас мен. Чижээлээрге, суггатчы Көңгей-оол Ондар, амгы малчыннар Кошкар-оол Ховалыг, Маадыр-оол Сарыглар база суггатчы Стая Моңгуш олар-биле ажылдап чордум. Кукуруза өстүргенивис соонда, тараа болгаш хөй чылдыг мал чиир сигенни звеновуска тарааш, 1 гадан ортумаа-биле 16-17 центнер дүжүттүг ап келдивис».

Кылаңмаевич чүгле боду эки көргүзүглерлиг ажылдап чорбайн, аныяктарны база күш-ажылга кижизидип, суггатчының нарын-берге мергежилинге өөреткен. Оларның даңзызын шөөр болза, дыка узун. Суггатчының эрес-шудургу күш-ажылы халас барбаан. Чазак оон күш-ажылын үнелеп, 1972 чылда Кызыл-Тук ордени-биле шаңнаан. 1973 чылда Москвага улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге киришкен. Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы дээш 1975 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг хову ажылдакчызы деп атты алган. Эң эки, ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва АССР-ниң Хүндүлел бижии-биле 1982 чылда, Россия Федерациязының Хүндүлел бижии-биле 1984 чылда шаңнаткан. 1983 чылда Улус ажыл-агыйының делгелгезиниң хүлер медалының эдилекчизи. Суггатчылар аразынга чарлаттынган чарышка бирги черни, чемпион атты республикага 3 катап алган.

Алдын-оол Кылаңмаевич бодунуң арга-дуржулгазын доктаамал аныяктарга дамчыдып берип чораан болгаш ам-даа оозун уламчылап чорууур. Сөөлгү чылдарда ол хөй чылдыг мал чиир сигенни тарып турар. 1 гадан ортумаа-биле 40-50-60 ц. ап келген. Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы дээш база 11-ги беш чылдың чарыжынга чедип алган бедик көргүзүглерни дээш 1982 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг хову ажылдакчызы деп атты алган.

А. Кызыл-оол чүгле эки суггатчы эвес, кыжкы үелерде, хөй чылдарда дузалакчы кадарчы болуп келген. Бистиң маадырывыс Дажы-Намчал Ооржак, Шыдар-оол Ооржак, Куртугбай Ондарның дузалакчы кадарчызы чораан. Ондар Куртугбайга хөй чылдарда дузалакчы кадарчы болуп турар. Ол 1986 чылда Чазактың улуг шаңналы болур—Улустарның найыралы орденниң эдилекчизи апарган. Амгы үеде Алдын-оол Кылаңмаевич совхоз-биле керээ чарып алган, 20 га черни арендалап, кызыл-тас өстүрер деп бодап турар.

Сураглыг суггатчывыс А. К. Моңгуш-биле Караш Дагыл-ооловна 1954 чылда өг-бүле туткан. Олар барык 40 чыл иштинде эп-найыралдыг, бот-боттарының сагыш-сеткилин билчип, бот-боттарын хүндүлежип чурттап келгеннер. Оларның өг-бүлези суурда үлегерлиг. Олар 8 уругларын кижизидип, бут кырынга тургузуп, чонунга ажыктыг кижилер кылдыр кижизиткен. Төлептиг ада-ие. Өг-бүлеге уругларының иези Караш Дагыл-ооловнаның киирген үлүү улуг. Кара чажындан эгелеп колхозка туйй-бу хап, саман бажыңнар кылып, тудугга ажылдап турган.

«Хол изин бут изи чандыр баспас» деп үлегер домак бар болгай. Шынап-ла, оларның уруглары эртем-билигге сундуулут, биче сеткилдиг, кижизиг, ажылгыр. Алдан-Маадыр суурнуң чурттакчылары аңаа эвес мынчаар чугаалажырлар. «Кылаңмаевичиниң оолдары боду ышкаш ажылгыр, кежээ. Сиген кезип турда, кончуг-даа шыырак эрес эрлер-дир». Ол дээрге оларның оолдары: Олег, Мерген алышкыларның дугайында чугаа-дыр. Бо өг-бүлениң уруглары дээди эртемниг эмчилер, башкылар болганнар. Олар — Алдан-Маадыр ортумак школазының доозукчулары. Оларны чаңгыстап таныштырар болза, аңгы узун тоожу.

Алдын-оол Кылаңмаевич барык 40 чылдар иштинде тараа суггарып, хой кадарып ажылдап келген. Мынчага чедир чеже-чеже тонна тарааны өстүрүп, чеже-чеже хой малды онча-мендиг кадарып, эъдин, сүдүн күрүнеге дужаап келгениң санаары безин берге.

Хар-назыны дөгүй-даа берзе, күш-ажылга ынак акывыс аңаа олуруп черле шыдавас, ам-даа ажылдап турар. Улуг өгбевис Самбажыктың адын эдилээн кудумчуда Кылаңмаевичиниң, Дагыл-ооловнаның өг-бүлези чурттап турар. Алдан-Маадыр суурнуң чурттакчылары акывыска, угбавыска чоргаарланыр бис. Алдан-Маадыр суурнуң келир үези дээш улуг-хуузун киирип чорууур суурнуң чурттакчылары моон соңгаар ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни сагыш сеткиливистиң ханызындан күзээр-дир бис.

Кааң аяс, хаттыг-чаъстыг,
Кандыг хүннер турбас дээрил,
Тараажының ажыл-ижи —
Таан берге чымыштыг-ла!

Акывыс Алдын-оол Кылаңмаевичиниң аныяктар салган алдан-маадыр өгбелеривистиң чаа, амгы салгалы болуулунар.

Анастасия КУУЛАР.
Башкы.

КЫРГАН-АВАМНЫҢ ЧУГААЛАРЫ

Хемчик моңгуштарындан биз кезек үеде эң улуг назылыг кижи мээн кырган-авам чораан. Ол дайын эгелээр мурнунда безин 98 харлыг турган, кончуг чытаакыр, эриг баарлыг боорга, ону улус хүндүлээш, адын ойзуп, Мыжырааш-Кадай дээрлер. Оон чогум адын Эникпен дээрзин авам чугаалаар чүве. Бичии уруг-дарыгга кедергей ынак болганындан, ооң бора-бүдүн өөнге чыглыр бис, дүне бистерни хойгарып алгаш, аажок-ла эргеледир.

Биске бир магалыг чүве — оон тоолдаары, узун тоолдаары дыңнап чыткаш, удуп каар бис, дараазында кежээ база уламчылаар турган. Бир катап авам сугга алдан дургуннар дугайын төөгүлеп эгеледи, олурганнар шыпшың-на бардылар.

ЧАЖЫТ КИЖИ

Хемчик хемге таваңгайлаан ховужуктарны Алдыы, Үстүү, Ортаа ховулар деп адаар, а бистиң өөвүс Үстүү хову аксынга турган, ам болза, хемниң оң талакы эриинге, чүге дээрге Хемчик дедир аккан болгай, Үсче углай.

Баштайгы чыыш Шеми-Аксынга болган, аңаа колдуунда Хемчик кыдыын чурттаан ак-моңгуштарны байысаал, эрии-шаагай хүлээдип эгелээн, оларның хартаачызынга Оттукайны санап турганнар, оон кады төрээн дуңмалары Ак-Сегбе, Шевер-оол оларны база туткулааш, эриндеп турганнар, ол үеде тос эриини шыдажып үнерлер ховар турган-дыр, кадыг-дошкун-на шаг.

Канчаар боор, хөөкүй кырган-авалар чаңнып-тейлеп шаг болганнар, оларны дүжүметтер хаайынга-даа какпастар, харын удур чаңчап:

— Оттукайны кайда чажырып тур силер, сөглеңер, оон башка оон дуңмалары, бо оолдарны өлүр эриндеп кааптар бис! —деп кыжанганнар.

Чыда өлүр чылан эвес. Үстүү-Кара Шанчыгда куйда чаштынып чыдар Оттукайга бүдүү дүне баргаш, көгүдүп дилээннер.

— А богда, дуңмаларыңны ат кылдылар, оларны дилеп чалбарып, хостап ап көр, сен арга-хоргалыг, мөге-шыырак кижи черле мыңгарлып үне бээр сен, өршээп көр! — деп дилээннер.

Даартазында, шынап-ла, Оттукай чедип келгеш:

— Мен бо-дур мен, бо оолдарда буруу чок, мен буруулуг мен, мени шиидиңер — дээш, дуңмаларын салдырыпкан.

Оттукайның дужуп бериишкиниң дугайында чугаа-соот ооң соонда нептерээн. Ынчалзажок Оттукай чүвениң кежээлеп орарын билгеш, дезипкен. Барык үш чыл дургузунда ону тудуп алыр дээш истеп-сүрүп шаг болганнар. Ол дугайында мындыг ыры тывылган.

«Кужур бодум күштүг болгаш
Хүлүтпейн барган-на мен.
Чилби-Хүрең маңныг болгаш
Четтирбейн барган-на мен».

Моон алгаш көөрге, Оттукай туттуруп, кактырып шаг болганын эскерер бис. Турзэ узун, тутса мөге эр та канчап боштунуп үнгениңде чажыт-ла бар хире.

Хемчиктиң ол чарыы чурттуг эрес-кайгал Кожагар-Комбулдай Оттукайның чоок өннүү, ооң дугайында база бир ыры төөгүде арткан.

«Катап-катап бодаарымга,
Кайгал, эрес кужур бодум,
Кагый тыртып халып орда,
Хартыга дег Шерги-Борам...»

Эки аът ээзиниң тынын алыр дижир ышкаш, бо ийи аът төөгүде арткаңнар. Шерги-Бора — Кожагар-Комбулдайның ынак аъды, а Чилби-Хүрең —Оттукайның чарылбас хөлгези чүве-дир.

Чогаалчы Александр Тамба-Сүрүң «Оттукай» деп солун тоожуну база бижээн болгай. Алдан дургуннар төөгүзүнүң дугайында баштайгы улуг чүүлдү бистиң амгы төп музейивистиң ынчангы директору турган Данил Даңзын-оол чыындып бижээн, а Оттукайның чоок төрели Шалып-Баазаң кырган-ачайны 30-40 чылдарда каш катап Кызылче чалап, чиик-карага олуртупкаш, ооң төөгүге чүүлдеш чугааларын ап турганнар.

Баштайгы шинчилел ажылдарынга алдан дургуннарның баштыңнарынга Дажыма чаңгы, Оттукай оларны база санап турганнар, а сөөлзүредир кызыл ужурнуң сылдаандан оларны оюп каапканнар, чүге дээрге Дажыманы чаңгы дужаалдыг дээш, а Оттукайны «дужуп бергени» дээш. Черле ынчаш төөгү төөгү-ле болгай. Үениң аайынга алзып, улус чоннуң төөгүзүн өскертир шынга дүшпес деп бодаар мен. Төөгүчү Ю. А. Аранчын алдан дургуннар дугайында чүүлүнге Оттукайны «лама дужаалдыг чораан кижи...» дээш дыка карартыр бижээн болгай, кижи бодаарга, ынчан ол чурттап-даа турган чүве дег.

Мындыг хажыдыышкыннарны эдип, алдан дургуннар дугайында баштайгы кижилерни барымдаалаарын саналдадым, моңу эртемден төөгүчүлер кичээнгейге алырын дилеедим.

Оттукайның кады төрээн Ак-Сегбениң оглу Моңгуш Апыч-Хөөнүң оглу Сандю САНДАН сактып бижээн.

ӨГБЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ

Алдан-маадырлар, самбажыктар... Оларның дугайында төөгүчүлер хөйнү сөглээннер, экер эрлерниң маадырлыг чоруун, овур-хевирин чогаалчылар, композиторлар, хөгжүмчүлер база оюп эртпээннер. В. Көк-оолдуң «Самбажыктың», С. Сарыг-оолдуң «Алдан дургуннарда», А. Чыргал-оолдуң симфониязында сиирип, синирип каапнар. Маадырларның тураскаал-дурзулерин ураан-шевердер дашка сиилбип, шой-хүлерден шуткуп, мөңгежидип каарынга шагда-ла беленнер. «Алдан дургун» деп атка кирген кайгалдарның соруктуг киирикчи, хосталга чүткүлдүг ырлары хову-шөлдерде, хоорай-суурларда, театр, клубтарның сценаларындан ам-даа чаңгыланмышаан.

Ынчанмайн канчаар, алдан-маадырлар хамыктың мурнунда бөдүүн чоннуң оолдары, каш дакпыр дарлал, мөлчүлгеге удур тура халышкан эриин эрестери-дир. Ынчангаш олар төрээн чонунуң ырларында, кадтыраа, хөөмей сактыышкыннарында ам-даа чурттап чорууурлар. А чонунуң сеткилинде, тоол-домаанда чурттап арткан маадырлар кажан-даа кагдынмас, оларның чаагай овуру кажан-даа уттунмас — салгалдарга тураскаал боор, мөңге чурттаар.

Дарлал-мөлчүгделге шыдашпайн, базындырган чонунга болчуп, чөптүг удурланыышкынче, эвилелдиг демиселче көдүрлүп үнген кижилерни «оорлар», «дургуннар» деп чүнүн адааныл? Хамыктың мурнунда манчы-кыдат, калга-моол эжелекчи эрге-чагыргалар, оларга саттынган тыва ноян-дужуметтер ынчаар адаан. Ол ат-биле чоннуң болчукчуларын дора көрүп, чон мурнунга ат-алдарын кудулаадып, арат чонга үлегер-чижек болбазын, оларның караанга маадырлар кылдыр көзүлбезин, чон оларны хойзу-дурум тоор көрбес, ужур-сарыыл чок үүлгедиг кылып турар кижилер кылдыр көрзүн, ынчаар хүлээп алзын дээн кажар арга дээрзи билдиңгир. А херек кырында 60 ажыг кижи кол өзек болуп турган боордан, бүгү чон болчуп, деткип, харын-даа каттыжып, кады хөделип, кадыр-каскак тайга-сынга кады шивээленип, камгаланып, тускай корум-чурумнуг, доскул-хайгыылдыг турган демиселчилерни «оор дургуннар» деп канчап-даа санап болбас.

Төөгүде черле ындыг: мөлчүгделге удур ала-чайгаар хып үнген көдүрлүүшкүн мөлчүгделден, күчүлелден чайлап шыдавас. Ол дугайын Россияның Ак-Хаан үезинде Пугачевтуң, Разинниң-даа тура халыышкыннары бадыткап турар, а хаанның эрге-чагыргалары оларны база «оорлар», «күчүлекчилер», «куткукчулер» деп дорамчылап адап, чонга ынчаар чарлап, тарадып турганнар.

Бо бүгүнү Тывага хамаарыштыр алыр болза, база ындыг турган. Ынчалза-даа чонунга болчуп үнген, эрге-шөлээ, хосталга чүткүлдүг эрес-эрес оолдарын чон маадырлар деп санаан. «Алдан дургун» деп дорамчылалдыг атты алдан-маадырлар деп чоргаар ат-биле кезээ мөңгеде солаан.

Бо удаада силерге «алдан дургун» атка кирзе-даа, төрээн чонунга маадырлыг төлдери бооп арткан «алдан-маадырлар» дугайында элээн каш тоолчургу чугааларны бараалгадып тур бис.

САРЫЫЛДЫГ САДЫЯАЖЫК

Кажан «алдан-маадырлар» дугайында чугаа болу бергенде, амгы Хорум-Даг, Сүт-Хөл кавызының улуг назылыг улузу «Чээн-оолдун чеди оглу» дижип, артында-ла аттарын сактып, Сал-Дарга, Садыяажык, Самбажык, Самыяажык, дээш-ле баарын кижи бичиизинде бо-ла дыңнаар чүве.

Ол дугайын азы «Чээн-оолдун чеди оглу» дээр ужурун Самбажыктың шуут-ла дорт салгалы бо хүннерде Чадаана хоорайда чурттап, ажылдап чорууур Тываның улустуң хөөмейжизи Сундукай Шээлейевич Моңгуштан дыка үр үе эрткен соонда, мырыңай чоокта чаа билип алган мен. Ол мээң Самбажык, Садыяажык алышкылар дугайында айтырыымга мынчаар харыылап берген:

—Моңгуш Чээн-оол деп арат 7 ажы-төлдүг чораны-ла мүн. Оларның назы-харының аайы-биле алыга мындыг: Моңгуш Сал-Дарга, Болурун, Дажыпай, Садыяажык, Самбажык, Самыяажык деп алды алышкы, а эң хеймер дуңмазы Чашпай деп кыс уруг болган.

Моон алгаш көөрге, Садыяажык Самбажыктың улуг хазы азы хөй алышкыларының дөрт дугаар оотуну. Ам ол Сарыылдыг деп ат-шолага четкен Садыяажык дугайында төөгүчү эртемденивис Ю. Л. Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп номунда канчаар бижээнин көре каапталы: «Уласттайже аппарган кайгалдарның (а оларның бажын алзыры чайлаш чок турган) аразында Сарыылдыг деп шолалыг Моңгуш Садыяажык элдептиг арга-биле кинчиден адырлып алгаш, киндардан (хорудал чери) дезип үнгеш, Тываже эвес, Моолче [illegible] чоруткаш, хонуут кажар арга-биле өске черге чыл чыгы тоңап дезип чорааш, чуртунче чанып келген».

Бо таварылганың херек кырында ындыг болганы-даа шын чораан. Ол дугайында Соктаар даайым меңээ мынчаар хөөрээн:

— Садыяажык кылаттарның чаңгыс-даа кижи дургуннап үнүп көрбээни киндан черинден, ам артында демир кинчиден безин адырлып ап, дезип шыдаан кара чаңгыс кайгал ол болган. Чаңгыс ол безин оон кайгамчык сагынгыр-тывынгырын херечилеп турар. Шынап-даа сарыылдыг эр.

ЫЯШ АЯККА ШАЙ ХАЙЫНДЫРЫП...

Оон база бир сарыылдыы бектегден хосталып үнге-ле, төрээн чуртунуң үүнче теппиже-ле салып бербээни. Ынчангаан болза чер-даа албайн чорааш, истеп-сүрүкчүлерге дораан туттурары билдингир. Оон орнунга ол шүүт дедир талаже, чиге бурунгаар ховунуң ховузунче, хая-даштыг черлердиве [illegible] кижи чүве-дир. Дамчыыр чугаадан алырга, кужур Сарыылдыг бир аал оээнден ыяш хува аяк тып алган дээр-ле болгай. Оозун хойлап алгаш чоруп орар, бир черден [illegible] база тып алган.

Кужур эр чериин черинге тоңап чорааш, аал-баш кирер харыы бар эвес, аштаарының магазы-биле аштап, суксаарының шаа-биле суксап-даа чораан. Ынчалза-даа кара чаңгыс сагыңгыр-тывынгырының ачызында кандыг-даа берге байдалдан үштүнүп үнүп чораан эр чүве-дир. Ол чүл дээрге, Сарыылдыг биеэги ол малаа ыяш аянга шайны хайындырып ижип чораан кижи-дир. Даайым мынча дээрге пат кайгап, тооллап орар кижи боор бе деп болдаан мен. Ынчан харын: «Ыяш аякка кым шай хайындырып ижип чораан боор, илби-шидилиг кижи болгай аан ол» — деп-даа турдум. Ынчан даайым:

— Чок, ылап-ла шын. Кандыг-даа илби-шиди чокка, ону кылыр чораан, ол хамаанчок, ол-ла дазыл аянга кара мүнү безин хайындырып ижип чораан —дээрге, пат-ла кайгаар, а кажан «ындыг таварылгада сен болза канчаар сен, чээ» дээн оон айтырыынга, канчаар-даа болангаш, харыы тып чадап турган мен.

Шынап-ла, чеже-даа дазыл болза, ыяш ыяш-ла болгай. Аңаа канчап шай хайындырып ижип чораан үрен боор деп кижи кайгаар чүве. Манаа мен номчукчунуң белен харыы көөр мурнунда Сарыылдыгның орнунга бодунуң салып көрем, ол сагыңгыр кижи дазыл аянга чүгле шай эвес, а кара мүнүн база хайындырып ижип чораан дээн болгай, кандыг-даа мүн дижик. Аңаа черле эът аймаа херек болгай. Черниң черинге, элеш-караш дээр аң-мен, мал-маган безин омаа хоң турда, кайын, чүден эът тып, [illegible] хооглап чораан кижи боор деп силерден база айтырыксадым, эргим номчукчу.

ЫШ ЧОК ОДАГ

Чүгле ол эвес, даайым меңээ оон-даа тывызыксыг чүүлдерни чугаалаан. Чөл дээрге Садыяажык истеп-сүрүүшкүнде, дилээшкинде турар болганда [illegible] болур ужурлуг. Ынчангаш кайы хамаанчок одаг кыпсып, ыш бүртурадыр болза, ол кайы оранчоктан эскертинер болгай. А Сарыылдыг одагны ыш бүрт кылбайн, кыпсып ап, одунуң чылыынга дөгеленип чораан кижи-дир. Кандыг-даа кывар чүүл ыштыг-ла болгай, ыш чок одаг канчап турар боор деп, кижи кайгаар чүве. Сарыылдыгның бо тывызыын база тып көрем, эргим номчукчу. Кандыг ыяшты, канчаар, каяа кыпсып, агаар-бойдустуң кандыг байдалдыын шилип ап чорааныл?

ЧАЛЫНМААН

Бир-ле катап Тараа-Соктаар даайывыс-биле Хорум-Дагның Кош-Терек деп черге ыяштап, чээргеннеп чораан бис. Канчангаш-ла көөрүвүске, (ажым-биле чоога иштинде чоон чодур теректиң ийи талазында сай даштарын төп каан чыдар мындыг. «Бо чоок-кавыда ынча хөй сай дажы хамаанчок, чүдүрук дег борбак даш безин тывылбас чер болгай, бо кандаай чоор» деп бодааш, даайывыстан айтырган бис. Оон чугаалааны бо:

— Алдан-дургун бастырган соонда, Самбажык баштады кезек кижи алдыртпайн барганнар. Амбын ноянның дужаалын ёзугаар оларны канчап-даа турup, албан тудар дээн. Дескен элээн каш кижини тудуп-даа алганнар. А Самбажык чок. Барып-барып хамыктың хартаачызы Самбажыкты тудуп албас болзуңарза, оларга чиңзелиг бөрт кедип, кожуун-сумуу баштаан херээнер чок деп. Хемчик дужуметтеринге Амбын ноядан база катап чарлык болган.

Ам канчаар, дужулгеден дужер эвес, дужуметтер Самбажыктың ада-иезинде-ле келгеннер. «Оглуңар кайдал?» деп олардан айтырып, байысаап чадап кааннар. Чеже-даа байысаап кээрге, ада-иези оглунуң кайлаазын сөглевес болганнар. Аңаа хорадаан дужуметтер Самбажыктың ада-иезин шак бо сайга олуртуп, эң аар эрии-хинчек көргүскен чүве-дир. «Сайга олуртуп» деп чүү чүвел ол деп даайывыстан айтырган бис. Ол биске мынчаар чугаалаан:

Шаанда кыдаттың тос эрээзиниң бирээзи «сайга олуртур» деп эң кадыг шииткелдерниң бирээзи турган. Ол чүл дээрге өчүүн алыр дээн кижиниң сай-даш кырынга дискектендир олурткаш, балдырларын аар чудук-биле бастыргаш, ийи холун демирлээш, өру алзы херe азыптар. Ынчаар бектеттирген кижиниң шимчээр-даа, эптей олуруп алыр-даа харыы чок болур. Үр-даа болбайн, ийи хол ыстап-шылап, ийи дискек сай-даштың өеринге чарлы бео чазып, ийи балдыр эъди билинместеп, бут ханы боглуп кээрде кошкак кижилер шыдашпайн, «амы-тын оочула», өчүк-сөзүм сөглээйн, алырып салып көрүңер» деп чаннып-тейлеп үнер, а кадыг кижилер аас ашпас, сөс-даа этпес, оон орнунга медерелин оскунуп, моорап каар дижир.

Шак ол хире эрии-хинчекти Самбажыктың иези шыдап үнген — оглун сөглевээн, а адазы шыдашпаан — оглун өчүп берипкен дижир чүве.

— Ие кижи төлү дээнде, өлүр тыны-даа болавас, кайы хире кадыг-быжыг-дыр, чээ—деп, даайывыс коргунчуг чугаазын ынчаар төндүргeн.

Чап ЧҮЛДҮМ.

САМБАЖЫКТАР КИРЕ ДҮШТҮ

Сарыг-Сиген арты-биле
Саяктадып ажып ора,
Оргу-Шөлге кирип келгеш,
Оожумнап чорта бердим.

Сагыжымга, чуге-ле ийик,
Самбажыктар кире дүштү...
Чус чыл эрткен болуушкуннар
Чүрээмге дээп, чуруттунду.

Чүгүрүкту мунган эрниң
Чүген-суглуу кыңгырай-дыр.
Суур бизеп кыры-биле
Чүглүг согуп ужуга-дыр.

Опан-чипен эрес эрлер
Чүнү кылып канчаптарын
Оргу-Шөлдү олбук кылгаш,
Сүмележип орган ышкаш.

Амбын ноян шерии келгеш,
Аглай берзе, кончуг болгай,
Алды-Баштыг Кара-Даглаан
Амыр-дыш чок хайгыыл херек.

Шериг ылып, тудуп аар деп,
Семей бээрин канчап билир,
Чеди-Баштыг Кара-Даглаан
Серемчини салбас херек.

Маадырлар бастырза-даа,
Бажын алзып кестирзе-даа,
Күзелдери бөгүн бүткен,
Хүннээректеп турары ол-дур.

Шоома ДАРЖАЙ.

ГВАРДЕЙЖИ ЧЕДЕН БЕШТЭЭН

Чырык өртемчейге төрүттүнгеш, мугур-ла 75 харлаазының, ол совет улустуң гитлержи Германияны чылча шапканындан бээр таптыг-ла 48 чыл болганында демдеглээн. Сагыш-сеткили көдүрүлген, омак-хөглүг, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы кижи-биле чугаалажып аас-кежиктиг болдум. Ол Кызыл хоорайда Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Лопсанчап аттыг кудумчунуң бир дугаар бажыңында чурттап турар болду.

Ол кымыл? Оюн Байыр-оол оглу Санчат-оол-дур ийин.

— Башкы кижиниң кол чепсээ — демир-үжүк, карандаш, чугай, самбыра-ла болгай. А демир-үжүк, карандашты ланчыыга, автоматка, демир пулемётка солуптар боор мен деп кажан-даа болаваан мен—деп чугаазын эгеледи.

Улуг ССРЭ-ге болчуп, эки турачы болурунуң дугайында каш чылда билдиришкин кирдинер — деп, Санчат-оол Байыр-ооловичиден сонуургап айтырдым.

— Чок, Чо-ок. Мен билдиришкин кирбээн турдум. Херектиң эгези мындыг чүве болгай. Алыс бодум Таңдының Дүргенге төрүттүнген мен. Дүргенниң, Бай-Хаак, Уургайлыг, Берёзовка — Доора-Хадын, Успенка — Кара-Булуңга мен бичиимде-ле орус чон чурттап чораан нар. Ынчангаш үем-чергем орус оолдар-биле харылзаалыг болганымдан орус дылды бичиимде-ле өөренип алыр аргалыг болган мен. Мээң оом амыдыралымга эки оруктуг ажыткан. 1934 чылда Абаканның башкы училищезин бөлүк кижилер доостувус. Тывага чедип келгеш, бир чыл хире башкылап ажылдап чорумда, ТАР Чазааның болгаш Чырыдыышкын яамызының даасканы-биле Даг-Алтайның көдээ ажыл-агый техникумунче өөредип чоруткан.

Ынчан анаа С. Сонам, Т. Норбу, К. Аракчаа, Б. Долчанмаа, Н. Коңгар, И. Дажы, А. Бичиижик болгаш өскелер-даа өөренип турдулар. Ону 1938 чылда доостум. Ол-ла чылын ТАР-ның Мал-чер яамызының улуг зоотехниги деп эрге-дужаал-биле ажыл-ишче шымнып кирдим. Ынчалза-даа анаа үр болбадым. ТАР-ның Мал-чер яамызының болгаш Чырыдыышкын яамызының сайыттарының дугурушканы-биле Кызылдың каттышкан школазынга башкылаары-биле мени ынаар шилчиткен чүве. Каттышкан школа деп адааның ужуру болза, ынчан ол школага партия, советтер ажылдакчыларының, малдың, кижиниң эмчилериниң, а харын-даа артистээриниң, башкылаарының тус-тус салбырлары база ажылдап турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы үе-биле деңнээрге, ол школа Тыва Арат Республиканың университеди-дир ийин. 1943 чылдың алды ай үезинде ТАРН Төп Комитединиң Чингине секретары Салчак Тока мени дүрген келзин деп медээни меңээ дыңнаткан.

А мен дээрге 1930 чылдан ТАРЭ, а 1934 чылдан бээр ТАРН кежигүнү-ле болгай мен. С. К. Токаның кабинединге бистиң чугаавыс ындыг-ла үр болбаан. Ооң чугаалааны болза: «ТАР-ның X Улуг хуралы бүгү тыва улустуң тура-соруун илеретпишаан, фашистиг хамчыктарны туюлунга чедир чылча шавар дээш, ССРЭ-ге болчуп, чүгле дузаламчы эвес, а харын амы-тынын хайыралавас деп ССРЭ-ниң Чазаанга медеглээн болгай. Ынчангаш ТАРН Төп Комитединге, ТАР Чазаанга, ол ышкаш ССРЭ-ниң Тывада саадап олурар Онза болгаш бүрүн эргелиг элчиниң таварыштыр фронтуже эки тура-биле чоруурунуң дугайында ССРЭ-ниң Чазаанга, Сталин башкының адынга хөй-хөй билдиришкиннер кирип турар».

— Төрээн чурттуң патриотчузу, эки турачызы болур күзелиңер бар бе?— деп, Тока мээң мурнумга дорт айтырыгны тургускан кижи.

Мындыг байдалда канчаар харыылаарыл? Барбас, чорбас күзелим чок деп харыылап болур турган бе? Чок. А бир эвес фронтуже эки тура-биле чоруур күзелим чок деп Чингине секретарының айтырыын харыылаан болзумза, мээң ажыл-ижим, амыдырал-чурталгам канчаар шиитпирленир турганыл?

Бо бүгүнү каш-ла минуталарның иштинде бодап келгеш, күзелим бар деп харыылажык мен. Тока: «Ам бо хүннерде күш-культура комбинадының бажыңында фронтуже эки тура-биле чоруурун күзээннерниң кадыының шинчилгезин эрттирип, тускай эмчи комиссиязы доктаамал ажылдап турар. Анаа доп-дораан чеде бериңер»— дээш мээң холум тудуп, байырлашкан. Ынчан аныяк, кадык, шыырак-даа турдум. Комиссияга шинчилгени-даа саадал чок эртим. Тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң дайынчыларының хуваалдазының үезинде улуг лейтенант Бүрзекей Сат Сувас оглунун командылааны пулемётчиктер взводунуң адыгжы дайынчызы болуп кирдим—дээш, үр-ле боданы берген. Ынчангаш элээн болганда сактыышкызын уламчылады.

— 1944 чылдың февральдың 11-ниң хүнү. Бистиң 31-ги аъттыг полугувустуң кезектери Сурмичиге фашистерниң контратаказын ойтур шаап турду. А Сурмич дээрге шивээ суур. Дубно хоорайже кирер эжик. Полк улуг бергелээшкиннерге таваржып эгелээн. Ынчангаш полк командири полковник Попов полкту каш-ла минуталарда аткаарлаарының дугайында дужаалды үндүрген чүве. Полктуң аткаарлаашкынының хандыразы-биле дайзынны саададып тударын улуг лейтенант Бүрзекей Саттың пулемёт взводунга, старшина Куулар Дажы-Серенниң автоматчиктеринге даасканы турган. Күш деңнээ эвес турган. Немецтерниң танкылары шавар халдаашкынче кирипкеннер. Бүрзекей Сат: «Дайзынче от!» деп командылааш, пулемёттуң узун ээлчээ-биле боолап эгелээн. Бүрзекей Сат баштадыр старшина Куулар Дажы-Серен, анаа дайынчылар Ховалыг Балчый-оол, Чылбак Канчыыр-оол, Дөңгүр-Кызыл болгаш өскелер-даа маадырлыы-биле өлгеннер. Азы тодаргайлап чугаалаарга, Сурмичини хостаар дээш болган кадыг-дошкун тулчуушкунга он тос тыва эки турачылар дайзынның чакпыыл октарындан хыы дээш аныяк назынында чарылганнар.

Бүрзекей Саттың взводу полк командири Поповтуң дужаалын долузу-биле күүсеткен. Ынчангаш Сурмич суурну дайзындан долузу-биле хостаан чүве. Капитан Кечил-оолдуң сүмелзээни ёзугаар мыңнай чаа өлүрткен старшина Куулар Дажы-Серенниң орнунга полк командири полковник Поповтуң дужаалы-биле анаа дайынчы мени старшина эргени тывыскаш, автоматчиктер взводунуң командиринге томуйлаан.

Оюн Байыр-оолович Санчат-оолдуң фронтучу оруктары тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң дайынчы оруктары-биле шуут тудуш. Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, ол ышкаш хөй-хөй чурттакчыларлыг Постойно-Деражно, Клевапт, Грушбицы — Погорельцы, Сурмичи болгаш өске-даа суурларны хостаар дээш кадыг-берге тулчуушкуннарның үезинде бодунуң үлегерлиг башкы туруштуун көргүскүлээн.

Дубно хоорайны хостаар дээш болуп турган кадыг-дошкун тулчуушкуннуң үезинде Оюн Санчат-оол аар балыглаткан. Ынчалзажок ол госпитальче чорууруңдан ойталаан. Анаа эгээртинмес улуг дузаны тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң лейтенант Хүргүлек Түлүш Ширин-оол оглунуң командылааны санитар салбырының он эрес-дидим дайынчы кыстары көргүскен.

Хоочун башкы, старшина Оюн Санчат-оол 1944 чылдың чеди айның ортан үезинде тыва эки турачыларның арткан дайынчылары-биле кады төрээн Тывазынга ээп чанып келген.

Ол башкылаар күзелин илереткен. Ынчангаш Оюн Санчат-оол башкыны Туранның № 2 тыва ортумак школазының директорунга томуйлаан. Ам башкының кол чепсээ — демир-үжүк, карандаш, чугай, самбыра, кыдырааш апарган. Эрзин районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизинге, Эрзин, Тес-Хемниң Чодураа, Таңдының Дүрген, Чал-Кежиг, Элегес ортумак школаларының, ол ышкаш Кызыл-Арыгның дузалал школазының директорунга үр чылдарда ажылдааш, харназыны 70-ге үзүптерге ол пенсияже үнген. Кызылга көжүп келгеш, ол Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң шеригжиткен камгалал черинге беш чыл ажыг ажылдаан. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунунуң орден-хавыязы, шаңнал-мактал бижиктери-даа эвээш эвес. ОблОНО-нуң болгаш Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң, ол ышкаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлүг бижиктери-даа бар.

А ооң хөрээнде: Ада-чурт дайыны орденниң I-II чергелери, Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл орденнери, «Эрес-дидим чорук дээш», В. И. Ленинниң 100 харлаанының юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар, ол ышкаш «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээ чайыннанып чорууп. Ийн дакпыр байырлалды демдеглеп олурар хоочунувуска дараазында шүлүктээн каш одуругларны бараалгаттым:

Башкыларның башкызы
Байыр оглу Санчатка
Байырлалып таварыштыр
Баштак сөстер бараалгаттым:

Оюннарның Санчат башкы,
Орлан-эрес гвардейжи,
Октуг боозун чүктепкеш,
Оран-чуртун камгалаан-даа.

Улус чонга бараан болгаш,
Улуг ишти бүдүрдүн-даа
Узун назын назылап,
Ургайны оюп чор, кыйып чор!

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчуларынга болгаш кежигүннеринге

КЫЙГЫРЫГ

Караа көзүлбестерниң ниитилелиниң Тыва республика баштаар чери болгаш инвалидтерниң Кызыл хоорай баштаар чери Тыва Республиканың Чазаанга, Кызыл хоорайның болгаш районнарының күүсекчи органнарынга, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга республиканың ачы-дуза чедирериниң телемарафонун июльдуң 3-те эрттирериниң талазы-биле деткимче-дузаламчы бээрин дилеп турар.

1993 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, Тыва Республикада 7 муң ажыг инвалидтер санаттынып турган, оларның иштинде караа көзүлбес инвалидтер —500 ажыг кижи боор турар. Инвалидтер ниитилелинге төлээлекчилери кирбээн чурттакчылыг черлер, бүдүрүлгелер, организациялар республикада херек кырында чок боор турар.

Бистиң республиканың рынок харылзааларынче шилчип кирген чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектеринге, ылаңгыя инвалидтерге дыка берге салдарын чедирип турар.

Өртектерниң соксаал чокка улгадып турары пенсия хандырылгазынга улуг бергелерни таварыштырып турар болгаш ажыл-агый бүдүрүлгелериниң материалдыг байдалдары-биле холбаштыр эрткен чылдарда доктааттынган чиигелделерниң хөй кезиин бистиң инвалидтеривис ажыглавастай бергеннер. Орукка чоруур билеттерниң өртектериниң улгатканындан бистиң республиканың эң ырак-узак чурттакчылыг черлеринде инвалидтерниң кая-даа четпес чоруун болдурган. Ооң ужурундан инвалидтер ниитилели коллективтиг хемчеглерни ап чорударындан, а ол ышкаш эмнелге-санаторий-курорт албан черлеринге, ылангыя республикадан дашкаар инвалидтерниң кадыкшылын экижидип эмнедирииден ойталаар ужурга таваржып турар.

Эргим эштер!

Хүн бүрүнүң чай-кыс чок ажыл-херектериңер-биле чергелештир, улгаткан хар-назылыг, кемдеп-бертинген, аарыг-аржык кижилерниң дугайында база утпайн көрүңер.

Шак мындыг кадыг-берге үеде аарыг-аржык, инвалид кижилерге ачы-дузазын көргүзүп деткээн миллион-миллион чоннуң чаагай сеткили кырып-назылаан кырганнарга болгаш аарыг-аржык инвалидке-даа дыка улуг деткимче болур.

Эриг чүректиг, эки сеткилдиг хамааты бүрүзү бодунуң шыдаар-ла шаа-биле аар-берге байдалга таварышкан инвалидтерге буянныг ачы-дузазын чедирер боор деп идегеп тур бис. Ынчангаш инвалидтерге эргежок апарган бо чаагай херекке идепкейлиг киржип көрүңер. Ылангыя бо телемарафонга хамаатыларның эки тура ёзузунуң дузаламчызы онза улуг ужур-дузалыг.

Силерниң хайырлап, дузалааш шилчиткен акша-хөреңгилериңер ниитилел кежигүннериниң социал херегледеринге болгаш инвалидтерниң немелде ажылдаар черлерин тып тургузарынга чарыгдаттынар апар.

Эргим эштер, хамаатылар!
Июль 3-те болур телемарафонга идепкейлиг киржиңер!

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Караа көзүлбестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республика баштаар чери, Тыва соцбанкыда саналга счёду 609007. МФО 264192.
Телефон № 3-28-46.

Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Кызыл хоорайда баштаар чери, Тыва соцбанкыда саналга счёду 700265,
Кызыл хоорай МФО 264192.
Телефон № 3-07-54.

Ча спорту

Шаңналы — ийи телевизор

Тыва Республиканың ча спортунуң шилиндек командазының кежигүннери делегей чергелиг спорт мастери Елена Тутатчикова, Байяна Ондур, Галина Тонтоева, Шолбан Дажы, Игорь Чамзо олар Алма-Ата хоорайга чооктаа болган делегей чергелиг ча адарының маргылдаазынга киришкеш келгеннер.

Ол маргылдааны «Азия болгаш спорт» деп профессионал спортчу концерн болгаш «Марат» деп ча адыкчыларының клуву организастап эрттирген. Ук маргылдаа ийи чыл улаштыр боор турар. Амгы үеде ХКД чурттарының аразында ча адарының талазы-биле эң улуг маргылдаа. Бо чылын анаа ХКД чурттарындан эң шыырак спортчулар чыглып келген. Оларның аразында делегей чемпионнары: Москвадан Владимир Ершеев, Харьковтан Станислав Забродский, Душанбеден Вадим Шикарев, Иркутскиден Геннадий Митрофанов олар бар болган. Делегей чергелиг 38 спорт мастерлери киришкен. Киржикчилерниң ниити саны 92 кижи болган. Хереэжен спортчулардан делегей чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап чораан нар: 1989 чылда Швейцарияның Лозанно хоорайга делегей чергелиг маргылдаага 3-кү черни алган Елена Тутатчикова, 1984-86 чылдарда Европага чемпион болган Наталья Болотова, эрткен чылын Германияга болган маргылдаага Европа чемпиону болган Барселонага болган Олимпиаданың киржикчизи Хатуна Квришвили болгаш өскелер-даа бар болган. Мындыг шыырак киржикчилерлиг маргылдаа эң бедик деңнелге эрткен. Россияга-даа ындыг чемпионат болуп көрбээн.

Тулган дээн чемпионну шаңнаары-биле «Жигули» маркалыг машинаны белеткеп каан. Эң көрүштүг болган чүүл — спортчулар чапсарлай бээр аразында Россия Федерациязының эң дээре артистери: «Сылдыс» деп бөлүктен Анжелика Ворум, Игорь Николаев, Наталья Королева маргылдааның киржикчилеринге болгаш көрүкчүлерге байыр чедирип, аян тудуп, ырлап берип турганнар.

Ук маргылдаага чүгле спорт мастерлери киришкен дээргеле, анаа кайы хире чидиг демисел болганын номчукчу боду бодап каар боор. Дүрүм ёзугаар баштайгы ийи хүнде 144 согунну аңгы-аңгы хемчээлдерге аткап соонда, эң шилиндек 24 кижи арткан. Тываның беш спортчузу ол шилиндектерниң аразынче кире берген. Оларның эң тергиини Елена Тутатчикова баштайгы хүнде 360 сандан 334-тү аткаш, хамык өөрүн мурнаан. Ооң соонда Алма-Атаның төлээзи Яна Туниянц 332 санны, Надежда Бадмацеренова 326 санны аткан. Ийиги хүнде Елена 329, Яна 325, Надежда 323 саннарны алган. Үшкү хүнде база-ла бистиң Еленавыс эң хөй 332, Яна 328, Надежда 318 санны тус-тус аткылаан. Үш хүн иштинде Елена хамык өөрүн мурнап келген. А дөрткү эң шиитпирлиг хүнде ол Янадан 8 сан эвээшти аткан. Яна Туниянц 336 санны аткаш, бирги черже үнген. Ийиги черни Надежда Бадмацеренова 330 санны аткаш, алган. Елена Тутатчикова 328 санны алгаш, үшкү черни ээлээн. Маргылдаага тиилекчини чүгле ол хүннүң түңнели-биле үндүрген. Бир эвес 4 хүн аттынган ниити саннарны катай санаан чүве болза, бистиң Еленавыстың саны эң хөй — 1323. Янаның 1321, Надежданың 1297 болгулаан. Барселонага Олимпиаданың киржикчизи Хатуна Кварившвили дөрткү черни ээлээн. Он ийи шыырак чартык финалистерниң аразынче Байяна Ондур кирген. База бир шыырак спортчувус Галина Тонтоева 18 шыырак спортчунуң аразынга арткан.

Эр улустан бирги черни Харьков хоорай чурттуг делегей чемпиону Станислав Забродский 334 санны аткаш, алган. Ийиги черни Владимир Ершеев 328, үшкү черни Вадим Шикарев 327 санны тус-тус аткылааш, ээлээн. Бистиң спортчуларывыс Шолбан Дажы 12 шилиндек спортчунуң, Игорь Чамзо 18 шыырак спортчуларның аразынга арткан. Ынчангаш ниитизи-биле бистиң спортчуларывыс эки түңнелдерлиг болган. «Жигули» машина шаңналдыг маргылдаага Душанбе чурттуг Вадим Шикарев Еленадан үш сан ажыр аткаш, шаңналды алган. Тутатчикова «Голд Стар» деп корей фирманың бүдүргени телевизор-биле, хууда бирги чер дээш маргылдаага үшкү черни ээлээни дээш «Шилялис» деп даштыкы фирманың телевизору-биле шаңнаткан. Ынчангаш Тываның чемпион кызы ийи телевизорлуг чанып келген.

Борис ОНДАР.

Шажын болгаш чүдүлге

ЛАМАЛАР ЧЫЫЖЫНГА ЧҮНҮ ЧУГААЛАШКАНЫЛ?

Чоокта чаа республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга Тываның сарыг шажын ниитилелдериниң кежигүннериниң хуралы болуп эрткен. Анаа сарыг шажын ниитилелдериниң ажыл-чорудулгаларын, оларның өөредилгезин уламчылаар база моон соңгаар сорулгалар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап база Президентиниң хүрээ-хиит талазы-биле дузалакчызы Николай Ооржак киришкен.

Ламалар, хамнар чыыжының хуралы эгелээриниң мурнунда-ла эртежик чеде берген кижи мен. Оон-моон улус чыглып эгеледи. Улуг-Хем районда сарыг шажын ниитилелиниң даргазы, Хайыракан хүрээзиниң лама башкызы Станислав Серенот, Бай-Тайгада Көп-Сөөк хүрээзиниң кескийи Көгел Саая, экстрасенс, караң көрбүр эмнээр башкы лама Дугар-Сүрүң Ооржак, республиканың хамнар ниитилелиниң төлээлери Роза Насык-Доржу, Владимир Ховалыг болгаш кызыл-хүрең лама хевин кедипкен хуурактар дээш, кижи-ле хөй. Хос үе-шакты ажыглааш, Роза Насык-Доржу чамдык кижилерге дуза кадып, ачы-буянын көргүзүп, аарыг кижилерни хуулгаазын холу-биле суйбап, эмнээн-даа турар.

Тываның камбы ламазы Казак Сандак чедип келирге, хурал эгелээн. Ону Президенттиниң шажын талазы-биле дузалакчызы Николай Михайлович Ооржак ажыткан. Ооң соонда республикада бар шажын ниитилелдериниң даргазы, камбы лама Казак Сандак делгереңгей чугааны кылган. Оларның чугаазы-биле алырга, сөөлгү чылдарда сарыг шажын Тывада элээн хөгжүлдени алган. Кижилерниң чүдүүр чоруу көвүдээн. Районнарда сарыг шажын ниитилелдери тургустунган. Ылаңгыя Ыдыктыг башкы 14 дугаар Далай-ламаның соонда чүдүлге болгаш шажын ажылдары шапкынчаан. Тывада лама башкы дээр 110 кижи бар. Чамдык күзелдиг аныяк кижилерни республикадан дашкаар өөредип чоруткан. Хүрээ-хиитти тудары-биле ачы-буян марафоннарын эрттирип турары ажыктыг, дузалыг. Республиканың Чазаа, Дээди Совет шажынны деткип, хиреңгээ-биле дузалап турар. Чон аарыг-аржыктан, хай-бачыттан адырлып алыры-биле хүрээлерге, лама башкыларга, хамнарга үзүктел чок барып турар апарган.

Крыловтуң бир басняззы бар. Куу, шортан болгаш рак бир терге чүъктүг сөөрткеш, чадап каар. Куу дээрже сөөртүр, шортан хемче ыйыдар, а рак черже тыртар. Чаңгыс демкүш чокта, чүү-даа үнмес дээрзин ол шоодуп турар. Ол ышкаш республиканың сарыг шажын ниитилели, «Алдын богда» ниитилели, районнар аразының ниитилели, хуурактар ниитилели, ооң-биле кады хамнар ниитилели бар. Бо ниитилелдер аразында харылзаа, дем чок, бот-боттарын деткишпес, думчуун болаар апарганы дүвүренчиг байдалга чедирип келген. Шынап-ла, кижи бодаарга, ол ниитилелдерниң аңгы-башка турган ажыы чок хире. Оларны углап-баштаар төп херек апарган. Ооң кадында лама башкы, хам кижилер чер-черле көвүдээн. Оларның эртем-билии-даа билдинмес. Кижи бүрүзү акша ажылдап аарын болаар, алыксак-чиксек байдалче кирген. Ат-сураглыг апарган чамдык кижилер бажыңнарында улус хүлээп ап, кирген акша-төгериин боттары ажыглап турары чажыт эвес болгай. Бурятияның, Кижингин районунуң хүрээзинден келген лама кижиниң тайылбыры-биле алырга, хүрээге келген кижи чеже акша салырын боду билир. Ону ынча-мынча акша сал деп кым-даа ыдалавас. Бир эвес улуг хемчээлдиг судурлар, номчуур болза, ынчан харын акша улгады берип болур дээр. Бисте кандыг ийик, чүгле хөй акша алырын бодап.

Бо айтырыгны база бо хуралга чамдык кижилер саналдарынга чугаалап турдулар.

— Аңгы-аңгы болуп алгаш, ажылдаары шын эвес. Ниитилелдерниң ажылын хынаар, сайгарар тускай төптү тургузары чугула. Эрги сан-биле алыр болза, чайның башкы айының 15-те бурганның төрүттүнген хүнү болгай. Ону демдеглеп, чылдың-на эрттирери чугула. Шажын талазы-биле чон ортузунга суртаал ажылын чорудар херек. Шынап-ла, дуу Сандактың, Содунамның, Кара-Салдың ниитилелдери деп ылгажыр чорукту соксадыр болза эки. Шажын талазы-биле алыр болза улуг эртем-билиим-даа чок, назы-харым улгаткан кижи-дир мен. Ынчангаш удуртукчу төптү тургузары чугула. Мээң оралакчыларым кылдыр ажылгыр, экономиканы эки билир, шажын талазы-биле билиглиг кижилерни сонгуп алырын саналдап тур мен. Ооң ыңай саңхөө хынаар комиссиядан база тургусса эки боор — деп, **Тываның камбы ламазы Казак Сандак** чугаалаар.

Улуг-Хем районда сарыг шажын ниитилелиниң даргазы Станислав Серенот:

— Хайыраканда хүрээ ажылдаа-ла бир чыл чартык чедип тур. Ыдыктыг Далай-лама келгеш, Хайыракан даан, хүрээни дагып берген. Хуурак Кыргыс баштаан хамнар ниитилели тургустунган. Хүрээ тудары-биле ачы-буян марафонун эттирдивис. Эрзинниң сарыг шажын ниитилелиниң ламаларын чалаарывыска келбеди. Бисти уштап-баштаар удуртулга чок-тур. Ынчангаш ажылывыс кончуг сула. Ниитилелдерни каттыштыргаш, ассоциациядан тургусса кандыгыл? Ленинградка, амгы Санкт-Петербургка, Улан-Удэге өөренип турган хуурактарны районнарже чорудар болза эки боор. План чок ажылдап турарывыс ниити ажылды суларадып турар-дыр. Ол ышкаш Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем районнарже шупту катчып алгаш, үнүүшкүн кылыр болза эки боор. Оон ыңай моол ламалар чалааш, хөй акша чарыгдап турар-дыр бис. Ооң ажыы эвээш болуп турар. Чамдык лама, хам улустарны хынааш, документилер бээр болза эки боор, чүге дизе, олар аарыг кижилерни өскээр, соора эмнеп турар.

Хуурактар ниитилелиниң даргазы Леонид Ижи:

— Сарыг шажынны хөгжүдер дээр болза, кадрлар айтырыын дарый шиитпирлээр ужурлуг бис. Улан-Удэге өөренип турган оолдар дугайын солуннарга бижиди. Тывада 14 шажын ниитилелдери бардыр. Бичии кижилерни өөредип алыр дээрге, чаңгыс-даа ниитилел дузалашпады. Кирген акша-орулга кайнаар чоруп турарыл? Улус өөредир дээргеле, акша херек апаар-дыр. Бир эвес шажын ажылын экижидер болзувусса, корум-чурум үрээшкиннери эвээжээр. Хөй хүрээлерниң ажыы бар бе?

Хамнар ниитилелиниң төлээзи Владимир Ховалыг:

— Хамнар ниитилели тургустунган. Июнь 31-ден июль 3-ке чедир Кызылга делегей чергелиг хамнар чыыжы болур. Анаа белеткел ажылдары Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде чоруп турар. Бисте ламаларда-даа, хамнар-даа кара-бажыңга олуруп чораан улустар ажылдап турар. Бо дээрге шажынга шуут таарышпас чорук-тур. Хай-бачыттыг улус чонга канчап дуза кадып шыдаарыл? «Дүңгүр» хамнар ниитилелиниң даргазы Белек-оол Ондар 7 чыл «домзактап» чораан, кончуг алыксак-чиксек кижи-дир. Ынчангаш хамнар ниитилелин база катап тургузар болза эки. Ламалар, хамнар бир дон ажылдаарын күзээр-дир мен.

Чоннуң сагыш-сеткилин көдүрер ажыл-херекке хүрээ-хиит улуг үлүүн киирериниң, «Алдын богда» болгаш республиканың сарыг шажын ниитилелдери аразында кым кол ниитилел болур дээш адааннажып чоруп турарының, ламаларның чондан акша алыр, боттарынга шиңгээдир чоруун чидирер, чаңгыс эвилелдиг төптү тургузарының, лама кылдыр сургуулдарны өөредир, аңгыланмайн, чаңгыс демниг ажылдаарын, чамдык кижилер кадайларынга шоочаладып алган чүгле боттарынга акша ажылдап ап турарын, моол ламаларны чалаарын соксадарын база өске-даа айтырыглар дугайын **Шулуу Куулар** (Чөөн-Хемчик), **Көгел Саая** (Бай-Тайга), **Бегзин Сундуй** (Эрзин), **Эрес Нурзат** (Улан-Удэ), **Владимир Кара-Сал** (Кызыл), **Дондап Самдык, Дугар-Сүрүң Ооржак** (Кызыл) болгаш өскелер-даа чугаалаарынга айыткан.

Ламалар чыыжының ажылынга киришкен **Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап** бодунуң чугаазынга сарыг шажынның ажылдарын экижидер дээш Тываның Чазаа, Дээди Совет бүгү талазы-биле дузаны чедирерин кызып турар. Тургустунган хөй ниитилелдер катчып алыр болза, эки дээрзин, ниити удуртулганың чугула херек апарганын, ниитилелдерниң даргаларының бот-боттарын билишпейн турарын, хуурактарны ам-даа өөредирин, аэропорт чоогунда Ыдыктыг Далай-ламаның айтып, дагып каан хүрээзиниң тудуун дүргедедирин бодунуң чугаазынга онзалап айыткан. Ол ышкаш республикада корум-чурум үрээшкиннери, кижи өлүрер чоруктуң өскүп бар чыдаарын, арагалаар, оорлаар, хөй-ниитиниң чурумун үрээр чоруктарның хүн бүрү көвүдеп бар чыдаарын демдеглээш, ол хоочураан «аарыгларга» удур демиселди күштелдирерин идепкейлиг киржиринче ламаларны, хамнарны кыйгырган.

Хуралдың киржикчилери он ажыг кижиден тургустунган төптү тургускан. Ол Кызылга турар.

Куулар САРЫГ-ООЛ.

Айтырыыңар харыылап берээли

КРЕМЛЬ БОЛГАШ «АК БАЖЫҢ»

Москвада Кремльдиң база «Ак бажыңның» (Россия Федерациязының Дээди Совединиң туруп турар бажыңын «Ак бажың» деп амгы үеде адап турар) камгалалын канчаар организастааның чамдык номчукчулар сонуургап турар. Ынчангаш Россия Федерациязының Камгалалының кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы Б. РАТНИКОВТУҢ тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Кремльдиң камгалалын ооң тускай полк шерии боттандырып турар. Өске кижилер ооң девискээринче чажыды-биле кирерин медээлептер сигнализация системазының бүгү приборларын (херекселдерин) ынанныштыг кылдыр тургускан болгаш оларның ажылдап шыдаар аргазын доктаамал хынап турар.

Кремльдиң девискээринче чажыды-биле кирерин кым-бир кижи кажан оралдажы бээрге, ооң камгалалының төп черинде лампочка доораан кыва бээр. Үргүлчү дайынчы байдалга белен турар дежурный бөлүктү олче дораан чорудар болгаш чогуур хемчээн алыр. Россия Президентизиниң тускай Чарлыын ёзугаар Кремльдиң ооң албан кылыр черн кылдыр чарлаан болгаш Кремльдиң девискээрин, Кызыл шөлдү шыңгыы чурумнуг зона болдурган.

Кызыл шөлдү болгаш Кремльди тускай полк шериглер камгалап, шыңгыы чурумну тургусканда-даа болза, оларның девискээринче кажан халдаашкын болу бээр таварылгада, анаа тулчуушкуннарны кылыр аргазы барык чок. Агаардан халдаашкынга удур камгалалдың чепсээ болгаш шериглери Кремльде база чок.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистиң ынак ававыс Мария Дмитриевна Хертек бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглеп турар. Эргим ававыска аас-кежиик, каң дег кадык болурун сеткилдиң ханызындан үзеп тур бис.

Оглу Эрес, уруу Алла, кени Саяна, күдээзи Орлан, уругларының уруглары: Чаяна, Чойгаана.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

БАЖЫҢ САДЫП ТУРАР

Чоокку Каа-Хемде 4 өрээлдиг, тус чер одалгалыг, телефоннуг хуу бажыңны садып турар. Бажың чанында чылыг гараж, ванна, чайгы кухня база бар.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Геологическая кудумчузу, № 32, телефон № 9-79-90 азы Геологическая 38, телефон № 9-70-87.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Урана Чамбаловна Ооржактың адынга тывыскан документилер: паспорт, аттестат, эмчи шынзылгазы, экономистиң шынзылгазы болгаш өске-даа чүүлдер кара сумказы-биле кады читкен. Ону тывылкан кижини дараазында адреске эккээрин дилеп тур бис: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 2 «а», кв. № 5. Тыпкан кижини шаңнал манап турар.**

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

1976 чылда кылып үндүрген ВАЗ-2101 чиик автомобильди болгаш 1992 чылда бүдүрген «Урал» мотоциклди (8000 км. эрткен) садарывысты чарлап тур бис.

АДРЕС: Кызыл хоорай, Ангарский бульвар, 25-1 кв. 1. 18 шак соонда айтырып болур.

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хол дээшкини» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, шактарда. **«ВИДЕОЗАЛ»:** «Бүзээлелде» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хандыкшылдың империязы» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Князь Улача Андреевич» 9.00, 10.40, «Крыса булуңу» 12.20, 14.10, 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«Найырал» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди совхоз бүдүрүлгезиниң хоочуну

Светлана Тюлюшевна
ДУГАР-СҮРҮННУҢ

51 харлап бар чорааш, хенертен мөчээниниң ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге дыңнатпышаан, ханы кажыдалды илередип тур.

Тес-Хемниң район чагыргазы, район Соведи, өөредилге болгаш культура килдистери, Самагалдайның долу эвес ортумак школазының коллективи ол школаның башкызы

Кэдур-оол Бырышкакович
КУУЛАРНЫҢ

хенертен мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 66700

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-23. үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146.

Индекс 54240.

Чагыг № 114.